

VILÁG- TÖRTÉNET

11. (43.) évfolyam 2021. 1.

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **AKLAN ANNA**
GÁNDHÍ JELENTŐSÉGE
- **SZENKOVICS DEZSŐ**
GÁNDHÍ-RECEPCIÓ A MAGYAR NYELVTERÜLETEN
- **SÁGI PÉTER**
MAHÁTMÁ GÁNDHÍ EMLÉKEZETE MA, A FIATAL INDIÁBAN
- **GÜNSBERGER DÓRA**
GÁNDHÍ ÁBRÁZOLÁSA PAKISZTÁNBAN. „HIVATALOS”
TÖRTÉNETÍRÁS ÉS PERCEPCIÓK
- **RENNER ZSUZSANNA**
BÁPÚDZSÍ HALHATATLAN TÖRTÉNETE. A GÁNDHÍ-KONOGRÁFIA
RÉTEGEI
- **SZIVÁK JÚLIA**
MAHÁTMÁ GÁNDHÍ A FILMVÁSZNON

VILÁGTÖRTÉNET
A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Mahátmá Gándhí alakja a történelemben és a kulturális emlékezetben (Ittész Máté)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Aklan Anna: „Az Igazság és az Erőszakmentesség olyan ősieik, mint a hegyek.” Gándhí jelentősége	5
Szenkovics Dezső: Gándhí-recepció a magyar nyelvterületen	21
Sági Péter: Mahátmá Gándhí emlékezete ma, a fiatal Indiában	43
Günsberger Dóra: Gándhí ábrázolása Pakisztánban. „Hivatalos” történetírás és percepciók	53
Renner Zsuzsanna: Bápúdzsi halhatatlan története. A Gándhí-ikonográfia rétegei	77
Szivák Júlia: Mahátmá Gándhí a filmvászonon	97
<i>Nagyító</i>	
Fejérdy András: „Az amerikai érdekek európai ügynöksége”? XII. Piusz keleti politikájának historiográfiai mérlege	111
<i>Szemle</i>	
Magyarországi Anjouk és avignoni pápák. A szentszéki–magyar kapcsolatok I. Károly uralkodása alatt (Barabás Gábor)	145
I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (Urbán Máté)	148
„A szomszédos Magyarországon az utóbbi napokban az ellenforradalom garázdálkodik...” Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai (Janek István)	154

Jelen számunkat Ittész Máté szerkesztette

„Az amerikai érdekek európai ügynöksége”?

XII. Piusz keleti politikájának historiográfiai mérlege

Történelmi pillanat,¹ hogy Ferenc pápa döntése nyomán 2020. március 2-án megnyíltak a vatikáni levéltáraknak az 1939. február 10-től 1958. október 9-ig terjedő időintervallumban keletkezett dokumentumai. A rendkívül izgalmas periódus iratanyagának kutathatóvá válásától mindenekelőtt a második világháborúval, illetve a katolikus egyház és a náciizmus kapcsolatával foglalkozó kutatók azt várják, hogy korábban megfogalmazott téziseiket eddig ismeretlen dokumentumok segítségével támaszthatják alá. A szakirodalomra jellemző, 1945 előtti évekre irányuló markáns kutatási fókusz mindazonáltal szinte elfeledteti, hogy XII. Piusz pápasága nem ért véget a második világháborúval. Kelet-Közép-Európa perspektívájából pedig legalább annyira érdekes Eugenio Pacelli pápaságának második szakasza, amelyet egy újabb totalitárius rendszerrel, a kommunizmussal szembeni küzdelem, és – a háborút követő rövid átmeneti időszak után – egy újabb világméretű háború, a hidegháború jellemezett.

Tanulmányunk XII. Piusz pápaságának ezen második, talán kisebb érdeklődésre számot tartó periódusára fókuszál. Célunk felvázolni, hogy a korábban már hozzáférhető különböző forrástípusok² alapján milyen alapvető állítások és értékelések fogalmazódtak meg XII. Piusz és a Szentszék második világháború utáni keleti politikáját, illetve annak az Amerikai Egyesült Államok Kelet-Közép-Európa-politikájával való összefüggéseit illetően. Vázlatos áttekintésünk során mindenesetre nem vállalkozhatunk sem a témával foglalkozó teljes szakirodalom feltérképezésére, sem a téma kapcsán felmerülő valamennyi kérdéskör kimerítő vizsgálatára. Tanulmányunkban ezért a historiográfiára jelentősebb hatást gyakorló alapművekre, illetve néhány ezekkel vitatkozó írásra támaszkodunk, és az ezekben tárgyalt főbb szempontok alapján csupán arra teszünk kísérletet, hogy XII. Piusz keleti politikájának leginkább vitatott aspektusait bemutassuk. Az eltérő nézőpontok és nyitott kérdések számbavétele teszi ugyanis lehetővé annak felmérését, milyen területeken várhatunk új eredményeket az újonnan megnyitott szentszéki levéltári anyag feltárásától.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, igazgatóhelyettese (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., fejerdy.andras@abtk.hu). A tanulmány létrejöttét az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) FK 135762 számon támogatta.

1 A címbeli idézet: Kertész, 1995. 374.

2 A forrásadottságokról és azok következményeiről lásd: Kent, 2002. 6–8.; Fejérdy, 2013. 7–8.; Hrabovec, 2018a. 9–11.

XII. Piusz 1945 utáni keleti politikájára és annak az Egyesült Államok nagyhatalmi politikájával való összefüggéseire összpontosító historiográfiai áttekintésünkhöz, mintegy viszonyítási alapként, mindenekelőtt szükségesnek látszott az Egyesült Államok kelet- és közép-európai politikájának 1945–1958 közötti változásait és dinamikáját röviden összefoglalni. A tanulmány központi részében ezután három – XII. Piusz keleti politikájának megítélése szempontjából alapvető – kulcsfogalom köré szervezve mutatjuk be a Szentszék magatartására vonatkozó különféle értékeléseket. Elsőként azt az *intransigencia* fogalmával jellemezhető kérdést vizsgáljuk néhány aspektusból, vajon az egyes szerzők szerint mennyire játszott meghatározó szerepet a Szentszék korabeli keleti politikájában a pápa elvi kommunistaellenessége, és melyek voltak ennek konkrét megnyilvánulási formái. Második helyen azt a *pragmatizmus* fogalomba sűrítendő problematikát járjuk körül, hogy a szakirodalomban megjelenő értékelések szerint mennyire tudott XII. Piusz megfelelni a Szentszéknek a hívek érdekében a szemben álló féllel is párbeszédre nyitott diplomáciai hagyományának; azaz a pápa óvatossága vagy a Szovjetunió és csatlósainak elzárkózása akadályozta-e meg inkább egy lokális vagy globális *modus vivendi* megkötését? A harmadik pontban XII. Piusz „pártatlanságának” megítélését vesszük górcső alá: vajon XII. Piusz pápaságára a hidegháborús helyzetben inkább a Szentszék hagyományainak megfelelően a két blokk szembenállásán való felül-emelkedésre törekvés, vagy inkább a nyugati világ és az USA melletti elköteleződés volt jellemző? Azaz hozzájárult-e a pápa a hidegháború kirobbantásához, és ha igen, mennyiben? A három témakör vizsgálata során igyekszünk számba venni a historiográfiai vitákból leszűrhető főbb tanulságokat, és azt mérlegelni, hogy a közelmúltban megnyílt új szentszéki források mely területeken árnyalhatják, módosíthatják vagy egészíthetik ki XII. Piusz keleti politikájára vonatkozó ismereteinket.

Az Egyesült Államok Kelet-Közép-Európa-politikája 1945 és 1958 között

A második világháborút követően az Egyesült Államok számára az európai béke megteremtése és fenntartása jelentkezett prioritásként, így Washington az első években az alkalmazkodás politikáját látta célravezetőnek Kelet-Közép-Európában. Miután a Roosevelt-adminisztráció a háború utolsó szakaszában arra a következtetésre jutott, hogy az európai kontinens békéje és stabilitása csak a közép- és kelet-európai államok nemzeti függetlenségének rovására teremthető meg, elfogadhatónak találta, hogy a térségben szovjet befolyás érvényesüljön. Roosevelt és környezete számára ez azért sem tűnt veszélyesnek, mert úgy vélték, hogy a háború alatt a Szovjetunió megváltozott. Az amerikai elnök XII. Piusz pápához küldött személyes képviselőjének, Myron C. Tylornak 1942. szeptember 22-i memorandumát Domenico Tardini például egyenesen annak bizonyítékeként értékelte, hogy az amerikaiak abban az illúzióban élnek: „a kommunista (szovjet) kormány a náciizmus

feletti győzelem után kezes báránként lép be az európai népek családjába”.³ Az orosz ortodox egyházzal szembeni szovjet egyházpolitika megváltozása⁴ ugyancsak azt látszott alátámasztani, hogy Sztálin politikáját már nem elsősorban az ateista kommunizmus ideológiája irányítja, hanem hagyományos és ezért pragmatikus nagyhatalmi törekvések vezérik. Az amerikai külpolitika irányítói, valamint a politikai szféra és a közélet befolyásos képviselői közül sokan osztották Rooseveltnézeteket, így eleinte az 1945 áprilisában helyébe lépő Truman elnök számára is elfogadható volt egy olyan forgatókönyv, amelynek eredményeképpen egy politikailag és katonailag a Szovjetunióhoz elkötelezett, de (ideológiailag) alá nem vetett, egyúttal gazdaságilag nyitott kelet-közép-európai zóna alakul ki.⁵ A térség mind nyilvánvalóbb szovjetizálása, valamint az amerikai gazdasági érdekek mind súlyosabb sérelme azonban 1947–1948-ra ezen politikai stratégia átértékeléséhez vezetett.

A folyamat kiindulópontját – bár Moszkva és Washington között korábban is akadtak feszültségek – Sztálinnak a Moszkva Sztálin kerületének választási gyűlésén 1946. február 9-én elmondott beszéde, illetve George Kennan moszkvai amerikai követnek a beszéd nyomán február 22-én küldött „hosszú távirata” jelentette.⁶ A szovjet diktátornak a világháborús győzelmet a szovjet társadalmi és állami rendszer győzelmeként értékelő, az Egyesült Államokban nagy visszhangot kiváltó beszéde⁷ ugyanis alkalmat adott Kennan számára, hogy egy, a szovjet politikáról szóló részletes elemzésben rámutasson: az együttműködés korszaka véget ért. Jóllehet az amerikai külpolitika 1946-ban hivatalosan változatlanul a két nagyhatalom kooperációjára épített, a Szovjetunióhoz fűződő viszonyát az alkalmazkodás helyett egyre inkább a határozottság jellemezte. A látványos külpolitikai irányváltást egy évvel később a kommunizmus feltartóztatási politikáját megfogalmazó, úgynevezett Truman-doktrína 1947. március 12-i meghirdetése, majd a Marshall-terv június 5-i bejelentése jelezte.⁸ Miután a Szovjetunió a befolyási övezetébe tartozó országoknak megtiltotta a részvételt az amerikai újjáépítési programban, és a kommunista pártok politikájának összehangolására létrehozta a moszkvai irányítású Kominformot, 1948 első felére a szovjet–amerikai háborús szövetség végérvényesen és nyilvánvalóan felbomlott, és megszilárdult a bipoláris világtrend.⁹

A szovjet dominancia Kelet-Közép-Európára történő kiterjesztését – amelyet egyfelől az 1948. februári prágai kommunista puccs nyomán az utolsó kelet-

3 Tardini 1942. szeptember 22-i feljegyzése Myron Taylor XII. Piuszhoz intézett memorandumához. In: *ADSS* vol. 5. 695. 2. lábjegyzet. (477. sz. dok.)

4 Lásd erről: Roccucci, 2011. 117–295.; Dickinson, 2003. 23–36.

5 Borhi, 2015. 79–83., 105.

6 George Kennan's 'Long Telegram', February 22, 1946. In: *FRUS 1946*. vol. 6. 1969. 696–709. Internetes kiadás: <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178> (letöltés: 2020. december 21.).

7 Lásd különösen a következő mondatokat: „Győzelmünk azt jelenti mindenekelőtt, hogy győztünk a mi társadalmi rendszerünk, hogy a szovjet társadalmi rendszer sikerrel kiállta a próbát a háború tüzeiben, és bebizonyította teljes életképességét. (...) Győzelmünk az jelenti, másodsorban, hogy győztünk a mi szovjet államrendszerünk, és a soknemzetiségű szovjet államunk kiállta a háború összes próbáját, és bebizonyította életképességét. (...) Győzelmünk azt jelenti, harmadszor, hogy győztünk a szovjet fegyveres erők, győztünk a mi Vörös Hadseregünk.” Sztálin, 1946. 6.

8 Kirby, 2003a. 82–83., 87.; Pastorelli, 2013. 39.

9 Pastorelli, 2013. 40–41.; Stirk-Weigall, 1999. 33–35.

európai demokrácia felszámolása, másfelől az amerikai gazdasági érdekeltségek térségből történő szisztematikus kiszorítása jelzett – Washingtonban biztonsági kihívásként értékelték. Az 1945 után folytatott „open spheres” politika nyilvánvaló kudarcra után a Szovjetunióknak alárendelt kommunista rezsimekben Nyugat-Európa és ezáltal az Egyesült Államok biztonságát fenyegető hatalmi eszközöket láttak, ezért – részben a Belgrád és Moszkva közötti 1948-as szakítás nyomán – mindinkább egy olyan külpolitikai stratégia került előtérbe, amely a térség kommunista rendszereinek destabilizálását tűzte ki célul. A hosszú távú célkitűzés a szovjet uralom megszüntetése vagy legalább befolyásának elfogadható szintre történő csökkentése volt.¹⁰

Az amerikai vezetés a szovjet politikát elemezve 1950-re már egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy Sztálin immár világalomra tör, és 1954-től akár katonai támadást is indíthat a Nyugat ellen. Azon meggyőződés alapján, hogy tervének megvalósításában Moszkva az európai csatlós államoknak is fontos szerepet szán, a Nemzetbiztonsági Tanács 1950. április 14-én elkészített NSC-68. számú dokumentuma a térséget illetően a már korábban megindult lélektani és gazdasági hadviselés fokozását irányozta elő annak érdekében, hogy akár zavargások és felkelések szításával csökkentse egy szovjet támadás esélyeit.¹¹ A kijelölt stratégia részeként hirdette meg Truman elnök 1950 áprilisában a keresztes háborút idéző „igazságkampányát”, amely a kibontakozó hidegháborút a jó és a rossz, „a sötétség és a világosság” közötti harcként jellemezte.¹²

Az amerikai külpolitika az 1950-es évek elején csak Koreában tett – sikertelen – kísérletet a rollback politikai stratégia alkalmazására, ám egy európai fegyveres konfliktusnak, így Kelet-Közép-Európa erőszakos felszabadításának lehetőségét sem zárta ki teljesen. Az 1953 januárjában hivatalba lépő, elődjénél aktívabb kelet-közép-európai politikát ígérő Eisenhower-adminisztráció mindazonáltal hamar szembesült a lehetőségek korlátaival. Az 1953-as kelet-berlini felkelés tapasztalatait leszűrve a Nemzetbiztonsági Tanács 1953 decemberében már kénytelen volt leszámolni Kelet-Közép-Európa erőszakos felszabadításának lehetőségével. Az évtized közepén így két – egymással összeegyeztethetetlen – irányvonal versengett az Egyesült Államok kelet-európai politikájában. Egyfelől továbbra is érvényben maradt a destabilizálás a Szovjetunió hatalmi helyzetét gyengíteni kívánó politikája. A nukleáris háború korában a fegyveres felszabadítás ugyan nem jöhetett már szóba, mert túl költséges lett volna, és egyúttal a „szabad világ” elpusztításának kockázatát is magában hordozta. A visszaszorítás politikájának alternatívájával szemben ismét előtérbe kerülő feltartóztatás stratégiájának jegyében azonban az amerikai vezetés nem tekintette teljesen reménytelennek a diktatúrával szembeni ellenállást. Propagandájával és felforgató akciókkal ezért változatlanul a helyi ellenállás táplálására törekedett. Ezzel fenntartotta a felszabadulás reményét és segítséget helyezett kilátásba az itt élő nemzeteknek a kommunista hatalommal szemben.¹³

10 Borhi, 2015. 105–111.

11 *National Security Council Report*, 1950.

12 Kirby, 2003a. 88–97.; Borhi, 2015. 124–130.

13 Borhi, 2015. 142–143.

Ezzel párhuzamosan, Sztálin halálát követően felmerült a kelet-európai kérdés tárgyalásos rendezésének lehetősége is. Ennek célja ugyancsak Európa politikai térképének átrajzolása, azaz a csatlós államoknak a Szovjetuniótól történő elszakítása volt – azonban nagyhatalmi konszenzussal. A tárgyalásos politika első eredményét Ausztria 1955. évi semlegessé tétele jelentette. Ez a Szovjetunió számára is elfogadható kompromisszum volt, mivel kizárta az ország beolvadását a nyugati biztonsági rendszerbe, és egyúttal a békés egymás mellett éléssel szovjet propagandaszólammak megfelelően a kelet-nyugati viszony javulását demonstrálta. Az amerikai külpolitika azonban sikertelenül kívánta az osztrák államszerződést tovább megállapodásokhoz vezető állomásként felhasználni. Amikor tehát John Foster Dulles külügyminiszter az 1955. július 18-i genfi csúcstalálkozón felvetette a kelet-közép-európai csapatkivonásokat és a zóna finn modell alapján történő átrendezését, Nyikolaj Bulganyin szovjet miniszterelnök nem mutatott érdeklődést a tárgyalásos rendezés iránt, mert az engedményekért az USA semmiféle ellentételezést nem tudott kínálni. A negatív tapasztalatok alapján egy évvel később a Nemzetbiztonsági Tanács ezért elvetette a finn modell alkalmazásán alapuló tárgyalásos rendezés útját, és megerősítette a szovjet tömb megosztásán és az ellenállás támogatásán alapuló destabilizációs stratégiát.¹⁴

Az amerikai Kelet-Közép-Európa-politika újabb változásában az 1956-os magyar forradalom tapasztalata játszott döntő szerepet. A magyar szabadságharc kudarca után nemcsak a „rab népek felszabadításáról” szóló amerikai propaganda és a biztonságpolitikai megfontolások összeegyeztethetetlen volta vált nyilvánvalóvá, de a feltartóztatás elve is kudarcot vallott. Azáltal, hogy az Egyesült Államok nem kockáztathatta egy átfogó nukleáris háború kirobbantását, kiderült, hogy válság esetén Amerika nem aknázhatja ki atomfölkényét. Az 1956-os magyar forradalom így végül nemhogy meggyengítette volna a Szovjetunió európai pozícióját, de a beavatkozástól való amerikai tartózkodás miatt egyenesen Moszkva vasfüggöny mögötti hatalmának megerősödését hozta magával.

A hidegháborús amerikai politika kudarca egyúttal a külpolitikai célok és eszközök újraértékeléséhez vezetett. Míg az 1950-es években Kelet-Közép-Európa destabilizációjától várták Nyugat-Európa biztonságának erősödését, 1956 után immár a kommunista rendszerek megszilárdításában látták Európa biztonságának zálogát. Biztonságpolitikai megfontolásból a térségbe irányuló amerikai politika stratégiai célja – jóllehet távlatilag változatlanul a kommunista rendszerek felszámolása volt kívánatos – immár nem a kelet-közép-európai országok függetlenségének helyreállítása lett, hanem ezen államok szovjet blokkon belüli viszonylagos függetlenségének fokozatos elérése. A kommunista rendszerek politikai és gazdasági elszigetelése helyett így az egyoldalú szovjet függőség csökkentésére a kétoldalú kapcsolatok kiszélesítése került előtérbe. A szovjet „békés egymás mellett élés”

14 NSC 5608. Note by the executive secretary to the National Security Council on U.S. policy toward the Soviet satellites in Eastern Europe. Washington, 13 July, 1956. In: *FRUS 1955–1957*, vol. XXV. 1990. 190–194.; Borhi, 2015. 111–113.

politikájához illeszkedő új amerikai stratégia gyakorlati megvalósítása mindenesetre már jórészt a XII. Piusz pápasága utáni időszakra esett.¹⁵

Szentszéki Ostpolitik, 1945–1958

Megszállott antikommunizmus?

XII. Piusz keleti politikájának egyik legtöbbször hangsúlyozott aspektusa az intranzigens antikommunizmus. A pápa halála után, az 1960–1970-es évek enyhülési politikájának légkörében kifejezetten az a kritika fogalmazódott meg, hogy XII. Piusznak a második világháború után a szovjet zóna irányába folytatott politikáját egyoldalúan az ideológiai szembenállásból fakadó elutasítás határozta meg. Carlo Falconi egyenesen azt állította, hogy XII. Piusz „irracionális és fanatikus” antikommunizmusa volt a legfőbb akadálya annak, hogy a hidegháború alatt a Szentszék a világ békéjének előmozdítójaként lépjen fel.¹⁶ Hansjakob Stehle ugyancsak teljesen elhibázottnak értékelte XII. Piusz keleti politikáját,¹⁷ amely az ideológia „elefánt-csonttornyából”¹⁸ szemlélte az eseményeket, és az elvi szembenállás miatt még a második világháborút követő átmeneti években sem mutatott hajlandóságot arra, hogy a kommunista kormányok közeledésére pozitívan reagáljon, és *modus vivendi* keressen Kelet-Közép-Európa új uraival.¹⁹ A közép- és kelet-európai kommunista rendszerek és a Szovjetunió bukása óta megjelent szakirodalom ugyan árnyalta ezt az egyoldalú értékelést, XII. Piusz pápasága azonban szembeállítva a XXIII. János pápa, illetve a II. vatikáni zsinat által megindított dialógussal mégis legtöbbször alapvetően merev, konzervatív, intranzigens korszakként jelenik meg. XII. Piuszra a történészek jelentős része úgy tekint, mint aki inkább ideológiai, semmint gyakorlati-politikai aspektusból értelmezte az eseményeket, és ezért nem használta ki a kommunista rendszerű államok közötti olyan nézetkülönbségeket sem, mint például az 1948-tól kibontakozó jugoszláv–szovjet ellentét.²⁰

Eugenio Pacelli kétségtelen antikommunizmusát többen személyes indítással tartották – Falconi egyenesen pszichológiai komplexusnak nevezte.²¹ Az újabb kutatások fényében azonban egyértelmű, hogy túlzott leegyszerűsítés volna a későbbi pápa kommunistaellenességét 1919. áprilisi élményeivel magyarázni,²² amikor a rövid életű Bajor Tanácsköztársaság személyében is fenyegette az akkor nunciusként Münchenben szolgáló Pacellit. Felfogásának alakulásában sokkal nagyobb szerepet játszottak vatikáni államtitkárként szerzett tapasztalatai: a Szent-

15 Borhi, 2015. 171–175., 181–183.

16 Falconi, 1967. 275.

17 Stehle, 1975. 296.

18 „Kirchturmperspektive”. Stehle, 1975. 264.

19 Uo. 289–290.

20 Riccardi, 1992. 156.

21 Falconi, 1967. 278.

22 Fattorini, 1992. 102–110.

szék diplomáciájának vezetőjeként ugyanis az ő feladata volt, hogy az 1930-as években figyelemmel kísérje a marxista ideológiából táplálkozó egyházellenes fellépéseket Mexikóban, Spanyolországban és a Szovjetunióban.²³ E tapasztalatokból és a marxizmus elméletének alapos ismeretéből következett a kommunizmust elítélő, 1937. március 19-én kelt *Divini Redemptoris* kezdetű enciklika előkészítésében²⁴ is részt vevő Pacelli alapvető meggyőződése, miszerint a kommunizmus lényegileg ateista, és mint ilyen, gyökerében egyházellenes. A kommunizmusnak ez az alapvető tulajdonsága „szinte ösztönös bizalmatlanságot”²⁵ eredményezett benne a kommunista rendszerekkel szemben. A katolicizmus és a kommunizmus közötti világnézeti szakadékot áthidalhatatlan akadálnak látta, ami bármiféle megegyezés lehetőségét kérdésessé teszi, és egyúttal életveszélyes fenyegetést jelent nemcsak az egyházra, hanem az egész keresztény civilizációra nézve is.

Az Egyesült Államok és a Szentszék Kelet-Közép-Európa-politikájának összevetése is erősíteni látszik XII. Piusz antikommunizmusának jelentőségét. Az első években az eltérő helyzetértékelés, majd a hidegháború kibontakozásától kezdve pedig éppen a két fél politikájában jelentkező konvergencia és a retorikai szókészlet hasonlósága egyaránt a szentszéki keleti politika intranzigens jellegét látszik kiemelni.

A Roosevelts-adminisztrációnak a szovjet nagyhatalmi politikának és egyházpolitikának a háború utolsó szakaszában észlelhető pragmatikus fordulatára vonatkozó értékelésével szemben Rómában kétségtelenül úgy látták, hogy „nincsen olyan konkrét és számottevő tény, amely azt mutatná, hogy a kommunizmus most valóban megváltoztatta volna elveit és gyakorlatát”.²⁶ Míg tehát az 1940-es évek derekán az Egyesült Államok – részben katonai-hadászati és biztonságpolitikai megfontolások alapján – kész volt (területi) engedményeket adni a szövetséges Szovjetunióknak, XII. Piusz célja a kommunista nagyhatalom nyugati irányú expanziójának megakadályozása volt. Ezzel összefüggésben utasította vissza a pápa a háború utolsó szakaszában a feltétel nélküli megadás Casablancában 1943-ban elfogadott elvét is, mivel úgy látta: ezáltal lehetetlenné válik, hogy a Hitler utáni Németország szerepet játszasson a kommunista terjeszkedés feltartóztatásában.²⁷ A szentszéki aggodalmakat irracionálisnak tekintő Washington végül a pápa szempontjait figyelmen kívül hagyva dolgozta ki a háború utáni rendre vonatkozó terveket, amelyek a nagyhatalmak jaltai konferenciáján az érdekszférák *de facto* elismeréséhez vezettek. Az Egyesült Államoknak később a hidegháborúban játszott vezető szerepével kontrasztban álló korai amerikai békülékenység fénytörésében a kommunizmust veszélyként értékelő szentszéki álláspontnak – amelynek Róma a háború alatt, majd 1946-ban is az Egyesült Államok püspökein keresztül

23 Vö. például Luxmoore–Babiuch, 1999. 93.; Riccardi, 1992. 197.

24 Chenux, 2009. 100–108.

25 Uo. 229.

26 Az Államtitkárság feljegyzései. Vatikán, 1944. augusztus 23. In: *ADSS* vol. 11. 510.

27 Vö. Cardinal Maglione utasítása Cicognani washingtoni apostoli delegátusnak. Vatikán, 1944. február 27. In: *ADSS* vol. 11. 164–165. és Cardinal Maglione utasítása Godfrey londoni apostoli delegátusnak. Vatikán, 1944. március 9. In: *ADSS* vol. 11. 195.

igyekezett érvényt szerezni²⁸ – így sokszor az indokoltnál is jobban az intranszigens vonásai domborodtak ki a szakirodalomban.

Némiképp paradox módon 1947–1948 után ezt a képet erősítette az Egyesült Államok és a Szentszék „céljainak és cselekvésének” – „az eszközök és tervek különbözősége ellenére” – kézzelfogható „konvergenciája” is.²⁹ Míg a Truman és XII. Piusz közötti, a kompromisszumos amerikai politika lezárásának meghirdetéseként és legitimációjaként értékelt 1947. nyári levélváltás,³⁰ majd az amerikai elnök hidegháborús politikájának és igazságkampányának keresztény-vallásos retorikája, illetve egy ökumenikus kommunistaellenes vallási egységfront létrehozását célzó – sikertelen – törekvése³¹ inkább a kommunizmussal szembeni harc, mint az alapvető közös érdek megjelenését tükrözi, a hidegháborúban elkötelezett és kommunistaellenes keresztes hadjáratot kívánó³² Washington pragmatikus politikájához képest is intranszigensebb színben tűnik fel például a Szentszék azokban az értékelésekben, amelyek szerint az 1948-as jugoszláv–szovjet szakítást követően Róma „a tényeket inkább ideológiai, semmint politikai szempontból értékelte”,³³ továbbra is differenciálatlanul tekintett a térség kommunista államaira, és nem használta ki a kibontakozó ellentétekben rejlő (morális) nyomásgyakorlás lehetőségét.³⁴

Ugyancsak XII. Piusz kompromisszumra képtelen merevségét szokás hangsúlyozni az egyház számára némi mozgásteret garantáló, Stefan Wyszyński lengyel prímás által az állammal kötött két – 1950. április 14-i, majd 1956. december 7-i – megállapodás kapcsán: eszerint a pápa a párbeszéd és megegyezés helyett a vértanúság választását tekintette kívánatosnak.³⁵ Végül, de nem utolsósorban a szembenállást hangsúlyozó merev doktrinális álláspont fennmaradásának jeleként értékelik, hogy XII. Piusz – jóllehet mindvégig elutasította egy kommunistaellenes keresztes hadjárat meghirdetését – a Kelet-Közép-Európára nehezedő kommunista elnyomást a szellemi háború és az „új iszlám” elleni védekezés narratívájában mutatta be.³⁶

A XII. Piusz intranszigens magatartását hangsúlyozó szerzők is rendszerint elismerik ugyanakkor, hogy a kommunista kormányok egyházellenes politikájára vonatkozó szentszéki helyzetértékelés – legkésőbb 1948-tól – alapvetően megalapozott volt. Többen felhívják azonban a figyelmet arra, hogy éles kontraszt fedezhető fel pápaságának első, a második világháború alatti szakasza és 1945 utáni magatartása között. Míg ugyanis a nácizmussal szemben tudatosan a hallgatás poli-

28 Kent, 2003. 69–70.

29 Montinit idézi: Chenaux, 2009. 155.

30 Kirby, 2003a. 91–92.

31 Di Nolfo, 2003. 103., 106.; Kirby, 2003a. 79–80., 91., 94–95.; Coppa, 2003. 60.

32 Trasatti, 1993. 163.

33 Riccardi, 1992. 156.

34 Gallagher, 2003. 133–136.

35 Riccardi, 1992. 164.; Coppa, 2003. 59–60.; Kent, 2003. 74.; Kent, 2002. 202., 249–250., 258.; Stehle, 1975. 303–306., 308., 330–331.; Trasatti, 1993. 167., 181.; Wladimir d’Ormesson szentszéki francia követ jelentése. Róma, 1950. július 20. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège (1944–1955), vol. 26. 250–253.; Wladimir d’Ormesson szentszéki francia követ jelentése. Róma, 1950. szeptember 13. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège (1944–1955), vol. 26. 290–292.

36 Riccardi, 1992. 121.; Somorjai, 2017. 145–156.

tikája mellett döntött, a hidegháború idején feladta ezt az óvatos magatartást, és a kommunizmussal szemben a határozott megnyilatkozások, sőt az exkommunikáció eszközéhez nyúlt. Azáltal tehát, hogy XII. Piusz figyelmen kívül hagyta a kommunizmussal és a nácizmussal szembeni eltérő hozzáállás percepciójának következményeit, a megszállott antikommunista és hidegháborús konfliktust szorgalmazó pápa imázsát részben magának köszönhette.³⁷

Miként a nácizmussal szembeni „hallgatás” kérdésére, úgy a hallgatás kommunizmussal szembeni feladásának okaira is eltérő válaszok születtek. A leginkább kritikus felfogás szerint a nyílt fellépés mozgatórugója végső soron XII. Piusz lelkiismeret-furdalása volt: a kemény elítélő szavakkal a *minus malum* jegyében magára kényszerített háború alatti hallgatást kívánta kompenzálni. A pápának a kommunizmussal szemben a nácizmushoz viszonyítva határozottabb kiállása eszerint nem csupán az 1945 utáni új szentszéki politikai irányvonalnak volt következménye, hanem a hallgatás „traumájából” következő komplexusé (*Schweigekomplex*) is.³⁸

A XII. Piusz határozott antikommunista politikájával inkább szimpatizáló kelet-közép-európai szerzők ezzel szemben csak impliciten reflektálnak a világháború alatti hallgatás és a hidegháború alatti nyílt felszólalások közötti ellentmondásra, amikor a határozott fellépésnek nem a helyi egyházak sorsára gyakorolt esetleges negatív hatását érzékelik elsődlegesnek, hanem ellenkezőleg: azt a morális támogatást és szolidaritásvállalást, amit az itt élőknek XII. Piusz kiállása jelentett.³⁹ A nyugat-európai és amerikai szerzők ezzel szemben újabban azt hangsúlyozzák, hogy XII. Piusznak a kommunizmussal szembeni nyílt és határozott megnyilatkozásai egyszerre kényszerű, de ugyanakkor tudatos döntés eredményei voltak. A pápa ugyanis belátta, hogy a Szentszékeknek nincsen semmilyen eszköze az 1945 után kialakult európai *status quo* megváltoztatására, illetve a szovjet zónában mind általánosabb egyházüldözés megakadályozására. Egyúttal azt is felmérte, hogy egy változás kikényszerítésében a nyugati nagyhatalmakra sem számíthat. Így az 1940-es évek végén a pápa az egyetlen járható útnak azt látta, ha legalább szavakban határozottan fellép a kommunizmussal szemben, és nyílt és erőteljes megnyilatkozásokkal ad eligazítást a híveknek, sőt akár az „utolsó töltenyt”,⁴⁰ a kiközösítést is beveti.⁴¹

A Szent Hivatal 1949. július 1-jei dekrétumára⁴² szinte mindenki XII. Piusz intranzigens antikommunista keleti politikájának egyik fő indikátoraként tekint, így ennek a dokumentumnak szakirodalmi értékelésével külön is érdemes röviden foglalkozni. A merevebb álláspontot képviselő, Alfredo Ottaviani irányítása alatt működő Szent Hivatalnak az árnyaltabb megfogalmazást preferáló Államtitkárság feletti „győzelme” eredményeként létrejött dekrétumot⁴³ a nyugati történetírás inkább

37 Luxmoore–Babiuch, 1999. 107.

38 Stehle, 1975. 297–299.

39 Vö. Cywiński, 2005. 363–364.; Hrabovec, 2018b. 83–84. Ugyanezt a felfogást tulajdonítja Joseph Patrick Hurley jugoszláviai ideiglenes megbízottnak (regent *ad interim* to Yugoslavia) Kent, 2002. 234. XII. Piusz politikájának ezt a dimenzióját szintén megemlíti Riccardi, 1992. 150.

40 Luxmoore–Babiuch, 1999. 103.

41 Riccardi, 1992. 125.; Coppa, 2003. 57.; Kent, 2003. 74.; Kent, 2002. 242.

42 A Szent Hivatal dekrétuma (1949. július 1.). In: *Acta Apostolicae Sedis*, 41. (1949) 334.

43 Riccardi, 1992. 126.; Luxmoore–Babiuch, 1999. 66.; Kent, 2002. 242.

kritikusan ítéli meg. A legtöbb szerző elismeri ugyan, hogy a katolikus egyház belső megosztását és a szakadár nemzeti egyházak létrejöttét célzó kommunista egyházpolitika kontextusában jogos igény volt a Szentszék részéről, hogy emlékeztesse a híveket a kommunista ideológia és a katolikus tanok összeegyeztethetlenségére, valamint az egyházhoz való hűségre,⁴⁴ de a nyílt elítélést kontraproduktívnak tekinti. Tudniillik azt hangsúlyozzák – függetlenül attól, vajon a dekrétum címzettjei elsősorban a kelet-közép-európai katolikusok voltak-e⁴⁵ (és így XII. Piuszt az egyház belső egységének megőrzését szolgáló morális-lelkipásztori szándék vezette),⁴⁶ vagy a pápa inkább a nyugat-európai kommunista pártok előretörését igyekezett általa megakadályozni⁴⁷ –, hogy az elítélést a szovjet blokkban politikai támadásként értékelték, ami megerősítette „azt a sztereotípiát, hogy minden katolikus a kommunizmus ellensége”.⁴⁸ Következésképpen a dekrétum tovább súlyosbította a kelet-közép-európai katolikusok helyzetét, amennyiben ürügyül szolgált újabb repressziók és támadások bevezetésére.⁴⁹ A nyugati történésekkel szemben a közép- és kelet-európai szerzők inkább a dekrétum pozitívumait emelik ki: amellett érvelnek, hogy a belső egyházszakadás kikényszerítése reális veszély volt 1949-ben, így fontos volt a Szentszékkel és a helyi hierarchiával szemben állami támogatással fellépő papi (béke)mozgalmakat elszigetelni. Azáltal, hogy világos helyzetet teremtett, a dekrétum betöltötte ezt a funkcióját, és – bár ürügyként hivatkozhattak rá – a gyakorlatban nem a szentszéki dokumentumnak, hanem a rendszer belső logikájának következménye volt a fokozódó egyházüldözés.⁵⁰

A Szentszéknek az egyház belső (hierarchikus és dogmatikus) egységét a kommunista rendszerekkel való bárminemű egyezkedés nélkül megőrizni kívánó intranzigens politikájának másik jelentős indikátoraként a titkos hierarchia kiépítésének tervét szokták felhozni. Hansjakob Stehle kifejezetten a helyi adottságokkal nem számoló, merev és tárgyalásra képtelen szentszéki politika szükségszerűen kudarcra ítélt eszközeként értékeli a katakomba-egyház létrehozására tett kísérleteket, amelyek legfeljebb akkor érhettek volna el némi eredményt, ha a kommunizmus tíz éven belül megbukik.⁵¹ Lényegesen árnyaltabb álláspontot képvisel Andrea Riccardi, amikor hangsúlyozza, hogy a Szentszék meglehetősen óvatosan közelített egy titkos egyházszervezet szisztematikus kiépítésének lehetőségéhez: ez elsősorban akkor merült fel, amikor megszűnni látszott, vagy már meg is szűnt a Rómához hű hierarchia legális működésének lehetősége. Ez az alternatíva ráadásul nem kizárólag XII. Piusz pápasága alatt merült fel, hiszen az ukrán görögkatolikus egyház esetében az 1960-as években megerősített titkos hierarchia biztosította sikeresen a fennmaradást.⁵² A rendelkezésre álló helyi források nemcsak azt erősítik meg, hogy

44 Riccardi, 1992. 126.; Kent, 2003. 74.

45 Vö. Luxmoore–Babiuch, 1999. 66.

46 Riccardi, 1992. 126.

47 Ezt az álláspontot képviseli például Pollard, 2003. 115.

48 Luxmoore–Babiuch, 1999. 71.

49 Pollard, 2003. 115.; Kent, 2002. 244–246.; Luxmoore–Babiuch, 1999. 69–70.

50 Például Cywiński, 2005. 379–380.; Hrabovec, 2018b. 78.

51 Stehle, 1975. 291–304.

52 Riccardi, 1992. 136–138.

a titkos hierarchia csak vészhelyzetben alkalmazott szükségmegoldás volt, amellyel még XII. Piusz pápasága után is komolyan számoltak Rómában, de arra is rámutatnak, hogy a titkos hierarchia felállításának lehetősége nem egyszerűen a szentszéki dikasztériumokban „íróasztal mellett” kidolgozott, csak elméletben működő alternatíva volt, hanem az állam által önkényesen illegalitásba szorított egyházi közösségek valós igénye is.⁵³

A jelentős mértékben állami-diplomáciai forrásokra támaszkodó történeti rekonstrukció sajátos következménye, hogy a kutatók elsősorban politika-, esetleg társadalomtörténeti megközelítésben foglalkoznak a katolikus egyház korabeli történetével, és XII. Piusz intranzigens kommunizmusellenességét, a kelet-nyugati szembenállást a jó és a rossz harcaként bemutató amerikai propagandával egy síkon értelmezik.⁵⁴ A kelet-közép-európai szerzők ezzel szemben ismételten rámutatnak arra, hogy XII. Piusz hidegháború alatti magatartásának megértéséhez elengedhetetlen a pápa teológiai-egyháztani víziójának számításba vétele. Annak számításba vétele tudniillik, hogy XII. Piusz a kereszténység és a kommunizmus közötti küzdelmet az emberi történelem eszkatologikus távlatában, spirituális küzdelemként értelmezte, így a harc megvívásában is elsődlegesen a „lelki fegyverek” szerepét hangsúlyozta, amelyben a vasfüggönyön innen és túl az egyház minden tagjának részt kell vennie.⁵⁵

Elszalasztott lehetőségek?

Az intranzigens antikommunizmus jelentőségének hangsúlyozása mellett a szakirodalom elismeri, hogy XII. Piusz is kész volt az elvi szembenállás szempontjait és a pragmatikus diplomáciai szempontokat szétválasztani. Következésképpen a Szent-szék és a Szovjetunió, illetve a térség 1945 utáni kormányai közötti kapcsolatkeresés epizódjait is számba veszi, de jelentőségük megítélésében komoly különbségek fedezhetők fel. Az egyik alapvető nézetkülönbség abból fakad, hogy akár ugyanazon kapcsolatkeresési kísérlet esetében is eltérően ítélik meg, hogy ki kezdeményezte a párbeszédet, és ki utasította azt vissza. Az eltérő értékelések másik alapja az, hogy a szerzők legtöbbször nem tesznek különbséget egyfelől a szatellitországok kormányaival folytatott szentszéki tárgyalások, másfelől a közvetlenül Moszkva és Róma között folytatott tárgyalások között.

A szovjet-szentszéki kapcsolatokat illető egyik álláspont – legalább implicit módon – abból indul ki, hogy a második világháború alatt és az azt követő években is a Szovjetunió immár pragmatikus nagyhatalmi politikát folytatott, és ezért a katolikus egyházzal való megegyezés érdekében többször is kezdeményezően lépett fel, vagy legalábbis ilyen irányba mutató gesztusokat tett. Sergio Trasatti például idesorolta többek között azokat az eseteket, amikor a Szovjetunió 1942 nyarán a moszkvai francia követen, 1944 márciusában pedig Palmiro Togliattin keresztül

53 Fejérdy, 2018. 115–134.

54 Például Kirby, 2003a. 77–97.

55 Hrabovec, 2018b. 77.; Cywiński, 2005. 359.

jelezte kapcsolatfelvételi és megállapodási készségét.⁵⁶ Hasonló módon nem egészen őszinte, de pragmatikus gesztust feltételez Hansjakob Stehle a lengyel származású amerikai pap, Stanisław Orlemansky 1944. áprilisi moszkvai útja alkalmával Sztálin által hangoztatott együttműködési készség mögött is, amiben azonban a Szentszék nem látott többet, mint manipulatív propagandalépést.⁵⁷ A XII. Piusz tárgyalásoktól való elhatárolódását hangsúlyozó Stehle ugyancsak szovjet kezdeményezésként tárgyalja azokat a Róma és Moszkva közötti közvetett üzenetváltásokat, amelyekre magyar jezsuiták közvetítésével került sor 1946 és 1947 folyamán.⁵⁸

Andrea Riccardi – miközben maga is elfogadja, hogy Sztálin külpolitikáját alapvetően imperialista expanzionizmus jellemezte – ezzel szemben a szovjet egyházpolitika belső logikájából kiindulva azt hangsúlyozza, hogy Moszkva nem volt érdekelt a Szentszékkel való kapcsolatépítésben. A Kreml érdekeit ugyanis a külföldi központból irányított, hierarchikus katolicizmussal való kiegyezés helyett inkább a Rómától független nemzeti egyházak létrehozása szolgálta volna. Riccardi ugyanakkor emellett érvel, hogy a két világháború közötti megegyezési kísérletek kudarca, a Szovjetunió tényleges szándékára vonatkozó pontos információk hiánya, valamint a szovjet uralom morális legitimálásának kockázata miatt a Szentszék sem kereste a kapcsolatot Moszkvával.⁵⁹ Az egyetlen jelentősebb, de ugyancsak eredménytelen kezdeményezés – Edward J. Flynn 1945. kora tavaszi moszkvai miszsiója – szerinte következésképpen az együttműködés fenntartásában érdekelt Egyesült Államokból, Rooseveltnél indult ki.⁶⁰

A szerzők többsége nem vonja kétségbe, hogy a lelkipásztori indíttatású, pragmatikus szentszéki diplomáciában szocializálódott XII. Piusz elvileg folyamatosan nyitott volt a párbeszédre, és megfelelő feltételek és garanciák mellett mindenkor készen állt *modus vivendi* keresésére. Ezt az elvet erősítette meg például 1946. július 12-én a pápa Ganner Haggdolf moszkvai svéd követnek⁶¹ vagy 1947 júliusában Giovanni Battista Montini államtitkár-helyettes Jaques Maritain francia szentszéki követnek.⁶² És ugyanez a gyakorlati kérdésekben békés megegyezésre való nyitottság tükröződött többek között Dalla Torre főszerkesztőnek 1947 nyarán a *L'Osservatore Romano*-ban közölt cikksorozatában.⁶³ Az intranzigens XII. Piusz-képet erősítette mindazonáltal az, hogy az elméleti nyitottság megfogalmazása ellenére az elv gyakorlati megvalósítására tett kísérletre a nyugati kutatók nem találtak példát. Andrea Riccardi egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy miközben a Szentszék a szovjet zóna országaival igyekezett fenntartani vagy helyreállítani a kapcsolatait, Moszkva irányába „semmilyen lépést nem szándékozott tenni”.⁶⁴

56 Trasatti, 1993. 118., 137.

57 Uo. 125.; Stehle, 1975. 258.; Riccardi, 1992. 30–32.; Kent, 2002. 78–80., 271.

58 Stehle, 1975. 276., 289–290.

59 Riccardi, 1992. 32–38.

60 Uo. 29–30. Vö. Stehle, 1975. 278.; Kent, 2002. 82.; Trasatti, 1993. 137.

61 Trasatti, 1993. 135.

62 Jacques Maritain szentszéki francia követ jelentése. Róma, 1947. július 10. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège (1944–1955), vol. 9. 114.

63 Cywiński, 2005. 370.; Kent, 2003. 71.

64 Riccardi, 1992. 98–99.

Ezzel szemben a *L’Osservatore Romano* egykori főszerkesztője, Sergio Trasatti is csak általánosságban állapította meg, hogy „XII. Piusz pápaságának erre a második szakaszára, a Szovjetunióhoz fűződő viszonyt illetően, a kapcsolatok és a mozgáster állandó keresése jellemző, abban a meggyőződésben, hogy a vasfüggöny nem teljesen átjárható”.⁶⁵

A „keleti” és „nyugati” párhuzamos historiográfiák párbeszédének hiányát mutatja, hogy csak a közelmúltban vált a nemzetközi kutatás számára is ismertté,⁶⁶ hogy a Hansjakob Stehle által is említett, magyar jezsuita közvetítéssel a szovjetek és a Vatikán között 1946–1947 folyamán zajló tapogatódzások során XII. Piusz kifejezetten megüzente Moszkvának: „A Szentszék mindenkor készséges a moszkvai kormánnyal kapcsolatba lépni – ezt tudomására hozhatja az orosz illetékeseknek.”⁶⁷ A pápa személyi titkára, P. Robert Leiber SJ egykorú tanúsága szerint a pápa ráadásul nemcsak 1946-ban, Nagy Töhötöm SJ és Jánosi József SJ útján szorgalmazta a tárgyalást Moszkvával, hanem többek között az 1945-ös Flynn-misszió hátterében is a Szentszék állt: „Nem igaz, hogy Moszkva közeledett volna. Ellenben mi hoztuk már többször Moszkva tudomására, hogy hajlandók vagyunk a kapcsolatokat felvenni. Először évekkel ezelőtt Ankarán keresztül, de semmi érdemleges válasz nem jött; majd még Roosevelttel életében, az elnök egyik kiváló katolikus diplomatája megemlítette a Vatikán közeledő szándékát magának Molotovnak, aki részint kitért a válasz elől, részint pedig valami kis biztatást adott. Stockholmon keresztül is történnék jelenleg közeledő lépések, most már mindkét oldalról, de kialakult eredményről még nem beszélhetünk. A Vatikán feltétlenül föl akarja venni a kapcsolatot Moszkvával.”⁶⁸ Mindez arra utal, hogy a szakirodalom által korábban is ismert különböző kapcsolatkeresési epizódok (Flynn-misszió, Ganner Haggdolf moszkvai svéd követ pápai audienciája, magyar jezsuiták közvetítő szerepe) vatikáni levéltárakban őrzött dokumentációjának feltárásával fontos új eredményekre juthatunk XII. Piusz Szovjetunió felé irányuló keleti politikájáról, és jelentősen árnyalhatjuk az intranzigens pápaságról alkotott képet.

Míg Moszkva érdektelensége – vagy még inkább ellenérdekeltsége – miatt a szovjet–vatikáni tárgyalások megindítására és általános *modus vivendi* megkötésére nemigen volt valós esély, a – kétségtelenül kommunista befolyás alatt álló és nem szuverén, ám kezdetben jellemzően koalíciós – nemzeti kormányok érdekeltek voltak a Rómával való kapcsolatok helyreállításában, amitől nem utolsósorban egyfajta legitimitációt reméltek. Éppen ezért az 1945 és 1948/1949 közötti időszakban fontos megkülönböztetni egymástól a szentszéki–szovjet tárgyalások ügyét egyfelől, illetve a szovjet érdekszféra egyéb kormányai és a Szentszék bilaterális kapcsolatainak alakulását másfelől. A kapcsolatok alakulásának számbavételekor egy további különbségtétel is célszerű: minden esetben külön tekintettel kell lenni arra, hogy az akár a Szentszéktől, akár a helyi kormányoktól kiinduló tárgyalások milyen célt szolgáltak: pusztán a *de facto* megszakadt diplomáciai kapcsolatok

65 Trasatti, 1993. 137.

66 Például Balogh, 2002. 131.; Ickx, 2018. 155–179.

67 Ickx–Keresztes–Somorjai, 2020. 36.

68 Uo. 45.; Ickx, 2018. 163–164., 178.

– a nunciatúra működésének – helyreállítását akarták elérni, egy konkrét ügyben kívántak megoldást találni, netán átfogó *modus vivendi* kialakítására tettek kísérletet. Ezen kérdések megválaszolására a nyugati szakirodalom nemigen vállalkozott, hanem jellemzően csupán a kapcsolatkeresés főbb epizódjainak számbavételére, esetleg a szovjet–vatikáni viszonyrendszer összefüggéseibe helyezett kommentálására szorítkozott. A helyi egyháztörténetírások ellenben több-kevesebb részletességgel már feltárták a bilaterális kapcsolatok alakulását,⁶⁹ ám ezek a kutatási eredmények rendszerint nélkülözik az összehasonlító szemléletet, és nemigen szerveültek a nemzetközi tudományba.

A helyi vezetés és a Szentszék közötti kapcsolatok alakulásának árnyalt és körülmények között értelmezése szükségességének érzékeltetésére példaként Magyarország vonatkozásában emelünk ki néhány epizódot. Ami a nunciatúra helyreállítását illeti, a Szentszék egészen 1946 elejéig még kifejezetten szorgalmazta azt, majd – immár inkább óvatos kivárással vegyes – nyitottsága legalább 1947 nyaráig megmaradt. A szovjet vezetésnek kezdetben nem volt kész válasza a problémára, ám előbb 1946 januárjában Georgij Puskin budapesti szovjet követ a budapesti diplomáciai karban betöltött doyeni státuszának megőrzése miatt fogalmazta meg fenntartásait,⁷⁰ majd a szovjet egyházügyi tanács 1946. május 6-i feljegyzése értelmében a nem állami tényezőnek tekintett Szentszékkel való diplomáciai kapcsolatok fokozatos felszámolása vált kívánatossá.⁷¹ Ezek után nem csoda, hogy 1946 őszén a budapesti szovjet követség tanácsosa, Borisz Oszokin fenntartásait fogalmazta meg a diplomáciai kapcsolatok feltámasztását illetően: álláspontja szerint a békekötést követően „csak akkor jöhet egy nuncius, ha garancia lesz arra, hogy nem a primást, nem az ő politikáját erősíti, hogy a nuncius érkezése nem a primás tekintélyének növekedését szolgálja”.⁷² A magyar kommunisták vezetője, Rákosi Mátyás lényegében ezzel azonos álláspontot képviselt.⁷³ A békekötést követően azonban Puskin szovjet követ egyértelműen a diplomáciai kapcsolatok felvétele ellen foglalt állást: „A Vatikán az amerikai érdekek európai ügynöksége, amelyet amerikai tőkés finanszíroznak, s az új magyar demokráciának nincsen szüksége ilyen reakciós erők képviselésére.”⁷⁴

A magyar kormányok ennek ellenére ismételten kifejezték szándékukat a diplomáciai kapcsolatok helyreállítására. 1945 májusában a megüresedett esztergomi érseki szék betöltése során az 1927-es *intesa simplicé*ben foglalt csekély jogosítványok érvényesítésének céljából kívánt az Ideiglenes Kormány sürgősen kapcsolatot teremteni Rómával, ám a felszabadító és megszálló hatalmat képviselő Puskin szovjet követ arra hivatkozva, hogy nincsen élő diplomáciai kapcsolat a Szentszékkel, leállít

69 Lásd például: Vasile, 2003; Vnuk, 1998; Kaplan, 1993; Šmid, 2020. 62–65., 125–134., 179–186., 255–257., 260–271.; Dudek–Cryz, 2006; Żaryn, 1997; Żaryn, 2003; Szabó, 2003; Balogh, 2012a. 109–119.; Balogh, 2012b. 367–410.; Gallagher, 2008; Valente, 2020.

70 Balogh, 2012b. 384–385.

71 Uo. 393.

72 Ickx–Keresztes–Somorjai, 2020. 77.

73 Balogh, 2012b. 398.

74 Kertész István római magyar követ visszaemlékezéseit idézi Balogh, 2012b. 398.

totta a kezdeményezést.⁷⁵ Dálnoki Miklós Béla kormánya 1945 őszén Mindszenty Józseffel teljes egyetértésben kérte a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását, amit az új prímás 1945. decemberi római útja alkalmával személyesen terjesztett XII. Piusz elé.⁷⁶ A köztársasági államforma népszavazás nélküli, 1946. február 1-jei bevezetése után azonban Mindszenty már nem tartotta kívánatosnak az új rendszer szentszéki legitimálását, ezért második római útja alkalmával már inkább a diplomáciai kapcsolat-felvétel azonnali helyreállításával szemben foglalt állást.⁷⁷

Miközben az 1946. év folyamán tapasztalt ismételt egyházellenes támadások – köztük a katolikus társadalmi egyesületek júniusi feloszlatása – megerősítettek Mindszentyt abban, hogy a diplomáciai kapcsolatfelvételt illetően halogató álláspontja helyes volt – talán éppen a szovjet rosszallás miatt –, a magyar kormány sem tartotta aktuálisnak a nunciatúra újrainyitását. 1946 őszén Jánosi József jezsuitán keresztül mind Tildy Zoltán köztársasági elnök, mind Nagy Ferenc miniszterelnök azt üzenté Rómába, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvételére vonatkozó lépéseket Magyarország a békekötés és az ország szuverenitásának visszanyerése után kívánja megtenni.⁷⁸ A békeszerződés 1947. február 10-i aláírását követően azonban elmaradt a diplomáciai kapcsolatok felvételének kérése. Sőt a fakultatív hitoktatás bevezetésének felvetésével a kormányzat súlyos összeütközésbe került az egyházzal. A kormány a konfliktust ekkor nem a diplomáciai kapcsolatok helyreállításával, hanem konkordátumtárgyalások megindításával kívánta rendezni.⁷⁹

A nunciatúra megnyitásának ügye kormányzati oldalról csak 1947 őszén került terítékre. Már az 1947. augusztus 1-jével kezdődő állami költségvetésbe beállították a Szentszékhez akkreditált magyar követség várható költségeit, az ország szuverenitásának helyreállítása – a békeszerződés életbelépése – után pedig az olaszországi magyar követ, a XII. Piusz pápát még a berlini nunciatúráról személyesen ismerő Velics László lépett fel a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása érdekében. A Szentszék azonban arra hivatkozva, hogy „a magyar kormánynak – habár önhibáján kívül – nincsen meg a teljes cselekvési szabadsága”, 1947 novemberében ezt nem tartotta időszerűnek.⁸⁰ A diplomáciai kapcsolatok helyreállításának igényét legközelebb Mindszenty bíboros vetette fel ismét 1948 tavaszán mint az állam és az egyház között megindítandó tárgyalások egyik feltételét.⁸¹ A katolikus egyház ellen immár nyílt és átfogó támadást programjára tűző – teljesen kommunista befolyás alá került – kormányzat erről azonban nem vett tudomást, és 1948 őszén kudarccal végződött a megegyezést kereső magyar fópásztorok azon – Szentszék által is elfogadott – kezdeményezése is, amely legalább egy apostoli vizitátor Magyarországra engedését célozta.⁸²

75 Balogh, 2012b. 375.

76 Ezzel szemben, minden bizonnyal az Emlékiratok téves információja alapján Peter C. Kent úgy tudja, hogy Mindszenty már 1945-ben a diplomáciai kapcsolatok felvétele ellen volt. Kent, 2002. 116.

77 Balogh, 2012b. 378–383., 385–387.

78 Ickx-Keresztes-Somorjai, 2020. 83., 85. Vö. Kent, 2002. 119.

79 Balogh, 2012b. 398–400.

80 Uo. 402–403.

81 Pastorelli, 2013. 53–54.

82 Balogh, 2012b. 404., 406–408.

Egy esetleges *modus vivendi*, netán konkordátum megkötésének lehetősége csak közvetetten kapcsolódott a diplomáciai kapcsolatok helyreállításának kérdéséhez. A megegyezés igényét már 1945 nyarán felvetette XII. Piusz pápa, amikor a feszült magyarországi helyzetről Rómában beszámoló jezsuita Nagy Töhötömnek a következő szavakkal ajánlotta a *modus vivendi* keresését: „nem lehetne kibékülni?”⁸³ Egy évvel később mindenestre a *modus vivendi* már kifejezetten a Mindszenty által képviselt irányvonal alternatívájaként merült fel. A magyar egyházon belül mind többen akadtak ugyanis olyanok, akik úgy értékelték: az állam és az egyház közötti feszültség elmélyülése mindenekelőtt a primás magatartásának köszönhető. Nevükben ezért Jánosi József és Nagy Töhötöm jezsuiták arról igyekeztek XII. Piuszt meggyőzni, hogy intse önmérsékletre Mindszentyt, aki nemcsak a belső megegyezés legfőbb akadályának látszik, de egyúttal a Szentszék tárgyalási készségét is hiteltelenné teszi a szovjetek előtt. Jóllehet 1946 őszén Jánosi maga is elismerte, hogy a Szovjetunió nem kíván tényleges *modus vivendit* Magyarországon, csak taktikai szempontból, átmenetileg érdekelt a „felesleges konfliktusfelületek tompításában”, mégis amellett érvelt, hogy „időnyerés és erőgyűjtés” céljából nem szabad a kínálkozó alkalmat elszalasztani. Jánosi és Nagy Töhötöm egyúttal a magyar *modus vivendi* alapelveit is megfogalmazták, és a gyakorlati megvalósítás területeire is javaslatot tettek.⁸⁴

A források ugyanakkor arra utalnak, hogy a szovjetek elsődleges célja már ekkor a számukra mind kellemetlenebbé váló Mindszenty félreállítása volt. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy erre a tárgyalás ígéretével sem tudják a Szentszékét rávenni, az ügyet 1946 októberében azzal zárták le, hogy a *modus vivendi* megkötése nem aktuális.⁸⁵ Hiába vetette fel tehát a Szentszék 1946-ban ismét egy általános, az egész szovjet blokkra kiterjedő keretmegállapodás lehetőségét, a magyar jezsuiták és a szovjet vezetés képviselői közötti tárgyalások csupán a magyarországi egyházpolitikai helyzetre korlátozódtak, még ha az esetleges magyarországi megegyezést Nagy Töhötöm világpolitikai jelentőségűnek tekintette is.⁸⁶ Következésképpen a magyar jezsuiták által – a pápa 1945-ben már jelzett párbeszédképességének valóra váltásához – megfogalmazott *modus vivendi* tervzet sem lehetett több, mint a konkrét magyar helyzetre megfogalmazott javaslat, aminek ugyanakkor voltak olyan időtlen elemei, amelyekhez később vissza lehetett nyúlni.⁸⁷

A magyar állam és a Szentszék közötti megállapodás ügye legközelebb 1947 tavaszán került terítékre, amikor az alsófokú iskolák államosítás útján történő egyesítéséről, a tankönyvkiadás államosításáról, valamint a hitoktatás fakultatívvá tételéről szóló kormányterveket kritizálva Mindszenty szóvá tette: sajnálatos, hogy a kormány a püspöki kar tanácsa ellenére nem halasztotta el ezen kérdések megtárgyalását a Szentszékkel kötendő konkordátum idejére. A felvetés nyomán a kormány 1947 májusában Tóth László egyháztörténész egyetemi tanárt küldte Rómá-

83 Ickx–Keresztes–Somorjai, 2020. 103., 137., 317–318.

84 Uo. 162., 166., 294–297., 308–311.

85 Uo. 272., 378–381.; Balogh, 2012b. 389.

86 Ickx–Keresztes–Somorjai, 2020. 171., 384–385.

87 Ickx, 2018. 176–179.

ba, hogy mint félhivatalos kormány megbízott az aktuális egyházpolitikai kérdésekről tárgyaljon. A kiscgazda vezetésű kormány szándéka, hogy a konkordátumtárgyalások megkezdésével a Szentszéktől nyerjen politikai legitimitációt a bevezetni kívánt intézkedések miatt elbizonytalanodó választói előtt, mindenesetre nem járt sikerrel. Ebben nem csak Mindszenty pápához intézett levele játszott szerepet, amelyben szóvá tette, hogy a kormány küldötte az ő előzetes tudta nélkül utazott Rómába, és szorgalmazta, hogy a tárgyalásokat csak a diplomáciai kapcsolatok normalizálása után kezdjék meg. Az is súllyal esett latba, hogy Tóth László küldetése idején a Budapesten kialakult kormányválság Nagy Ferenc miniszterelnök lemondásához (1947. május 31.) és a kormány fő erejét jelentő kiscgazdapárt teljes széteséséhez vezetett. Ebben a bizonytalan belpolitikai helyzetben semmilyen garancia nem volt arra, hogy egy akár őszinte szándékkal kezdeményezett megegyezés tartós eredményeket hozzon. 1947 őszén ugyan Velics követ a diplomáciai kapcsolatok felvételének szorgalmazásával együtt a szentszéki–magyar tárgyalások megindítására is kísérletet tett, az Államtitkárságról azonban csak halasztó választ kapott.⁸⁸

A magyar kormány és a püspökök egy része ennek ellenére abban bízott, hogy a követcsere hiányában is lehetséges konkordátumot vagy valamiféle megállapodást kötni a Szentszékkal.⁸⁹ A pápai diplomáciai akadémián végzett Bánáss László veszprémi püspök például 1948. január 8-án írásban is rögzítette egy konkordátum lehetséges pontjait,⁹⁰ február 7-én pedig a Vallás és Közoktatási Minisztériumban készült ilyen céllal egy háttéranyag.⁹¹ A megegyezés reményét táplálta Carlo Adami 1948. január 22-én az *Il Quotidiano* hasábjain publikált, *Magyarország és a Szentszék* című vezércikke is, amely a diplomáciai kapcsolatfelvétel előfeltételeként szólt az egyház és a vallás szabadságának, illetve az egyház és az állam közötti harmonikus viszonyának a biztosításáról.⁹² Az állam és az egyház között februárban megindult tárgyalások során az egyházi delegációt vezető Czapik Gyula egri érsek ezért – a nemzetközi jogi garanciákat jelentő – konkordátum megkötését tűzte ki távlati célként, de a legsürgetőbb feladatnak egy olyan megállapodás megkötését tartotta, amellyel legalább átmenetileg ki lehet védeni a kormányzat mind nyíltabban egyházellenes támadásait. A magyarországi párbeszéd folytatásának lehetőségét azonban 1948 májusától az iskolák államosításának napirendre tűzése és a szekularizáció gyors végrehajtása elvágtá. Tomek Vince magyar származású piarista általános rendfőnök ennek ellenére még július végén is arról tájékoztatta Tildy Zoltán köztársasági elnököt, hogy a Vatikánban a közeledés hídjá nincsen felégetve.⁹³

A *modus vivendi* vagy legalább valami időnyerést biztosító megállapodás lehetőségét kereső magyar egyházi vezetés kezdeményezései azonban a Szentszék nyitottsága ellenére sem járhattak sikerrel: Rákosi Mátyás ugyanis 1948 őszén már elsősorban egy Rómától független nemzeti egyház létrehozásával kívánta az

88 Balogh, 2012b. 399–403.

89 Kent, 2002. 212.

90 Kálmán, 2020. 26–28.

91 Balogh, 2012b. 404.

92 Uo., 404.

93 Kálmán, 2020. 22.

állam és az egyház közötti feszültségeket megszüntetni. Jóllehet Mindszenty félreállításának egy ideig még lehetséges forгатókönyve maradt, hogy azt a Szentszékkal kötött megállapodás útján oldják meg, az egyház és az állam viszonyának átfogó rendezésében a kormány már nem volt érdekelt, és a szovjet vezetés sem támogatta azt. Czapik érsek 1948. szeptember 21. és október 4. közötti római útja alkalmával ugyan elérte,⁹⁴ hogy a pápa kész volt a korábbi budapesti nunciust, Angelo Rottát apostoli vizitátorként Magyarországra küldeni, hogy a helyszínen tájékozódva keresse a kibontakozás lehetőségét, a magyar kormány előbb (október 22-én) a küldött személyét kifogásolta,⁹⁵ majd a *L'Osservatore Romano* Magyarországot kritizáló gloszáira hivatkozva nem adta meg Rottának a beutazási engedélyt.

A háttérben valójában az állt, hogy Puskin szovjet követ, arra hivatkozva, hogy a Szentszék legfeljebb egy számára kedvező megállapodás elérése esetén volna hajlandó Mindszentyt leváltani, már október 14-én határozottan Farkas Mihály honvédelmi miniszter tudomására hozta, hogy az adott szituációban helytelennek tartja „egy megállapodás aláírását a Vatikánnal, de még a vele való tárgyalásokat is”. Október 22-én pedig a moszkvai gyógykezelésről visszatérő Rákosit marasztalta el a szentszéki tárgyalások tervezése miatt.⁹⁶

Ilyen előzmények után, a Mindszenty félreállítására és a katolikus egyház végső megtörésére novemberben megindított kommunista politika kontextusában a kormány részéről pusztá színjátéknak tekinthető az az 1948. december 2-án egyfelől a kereszténydemokrata politikus Barankovics István, Czapik Gyula egri érsek és Jánosi József jezsuita, másfelől Révay József és Kádár János között kötött *gentlemen's agreement*, amelyben írásban rögzítették, hogy mindkét fél megnyilatkozási fegyverszünetet vállal, nem változtatnak a magyar katolikus egyház helyzetén, és az állam fogadja az apostoli vizitátort, szóban pedig megállapodtak, hogy a kormány előre tájékoztatja Mindszenty bíboros esetleges büntetőperének anyagáról a Szentszékét.⁹⁷

A magyar példa is jól mutatja a Szentszék és a helyi kormányok tárgyalási készségének korlátait. Egyfelől azt, hogy a hidegháborús egyházpolitika nem Moszkva kényszerű reakciója volt,⁹⁸ hanem már legkésőbb 1946-tól olyan irányvonal érvényesült a Szovjetunióban, amely a Szentszékkal való közvetlen kapcsolatfelvételt és megegyezést nem tartotta kifizetődőnek. Másfelől pedig azt, hogy függetlenül attól, hogy a helyi kormányok őszintén vagy csupán legitimációs céllal keresték a tárgyalás és a diplomáciai kapcsolatok kiépítésének lehetőségét, kevés garancia látszott arra, hogy azok tartósak lesznek és tényleg az egyház érdekeit szolgálják. Részben azért, mert mind nyilvánvalóbbá vált a moszkvai irányelvekhez igazodó kommunista pártok befolyása a koalíciós kormányok működésére, részben pedig azért, mert – még a békeszerződés életbelépését követően is – hiányzott az ország tényleges szuverenitása: még amikor látszott is némi lehetőség arra,

94 Vö. Rétfalvi, 2011. 3–38.

95 Kálmán, 2020. 35–36.

96 Balogh, 2012b. 408.; Balogh, 2015. 755–757.

97 Kálmán, 2020. 41–42.

98 Stehle, 1975. 278–279.

hogy a közös érdekek alapján valamiféle megállapodás szülessen a Szentszék és az állam között, annak végrehajtását a kommunista kormánytagok vagy a szovjet diplomaták megakadályozták.

A magyar–szentszéki kapcsolatok alakulásának, valamint a katolikus egyház és az állam közötti viszony térségbeli történetének mégoly felületes összevetése egyúttal azt a nézetet is cáfolja, miszerint XII. Piusz ideológiai alapú, differenciálatlan politikát folytatott volna a szovjet blokk irányába.⁹⁹ Sokkal inkább az látszik, hogy amíg az állami egyházpolitika nem tette teljesen lehetetlenné a párbeszédet, a Szentszék legalább résnyire nyitva hagyta az ajtót a tárgyalások lehetősége előtt. Magyarország esetében a döntő fordulatot Mindszenty bíboros 1948. december 26-i letartóztatása jelentette, Csehszlovákiában 1949 elején még mindaddig folytak a tárgyalások, amíg a szakadár Actio Catholica létrehozásával a kormányzat el nem kívánta szakítani az egyházat Rómától, Lengyelországban pedig még 1950 tavaszán is a Szentszék tudtával és jóváhagyásával folytatták a tárgyalásokat a püspökök az állammal.¹⁰⁰

Az országok szerint differenciált szentszéki keleti politika további jele, hogy XII. Piusz legalább 1949-ig jelentős autonómiát biztosított a helyi egyházaknak. Stehle ebben a felelősség áthárításának szándékát látta,¹⁰¹ valószínűbb azonban, hogy azoknak a diplomáciai forrásoknak van igaza, amelyek a döntéshozatal decentralizálását a Rómában tapasztalható naprakész információk hiányával magyarázták.¹⁰² Nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy adott esetben a Szentszék mozgási szabadságának (tulajdonképpen pártatlanságának) megőrzését is szolgálta a döntés helyi vezetőkre bízása, mint például az August Hlond bíborosnak adott speciális felhatalmazások esetében, amelyek lehetővé tették, hogy Rómának ne kelljen közvetlenül az új lengyel területek egyházkormányzatának ügyében a német vagy a lengyel álláspontok egyike mellett elköteleződnie.¹⁰³

Egyúttal arra is több adat utal, hogy a Vatikán tudatos stratégiával készült arra, hogy a háború után Kelet-Közép-Európában a helyi hierarchiára bízva az egyház vezetését. Több szerző hangsúlyozza ennek a szempontnak az érvényesülését az 1940-es évek püspökkinevezési gyakorlatában,¹⁰⁴ valamint a helyi egyházi hierarchia élén álló prímásoknak és érsekeknek biztosított speciális fakultások megadásában.¹⁰⁵ A helyi egyházra támaszkodó stratégia hatékonysága ugyanakkor megkövetelte, hogy az egyes országok püspökei egységesen lépjenek fel. Rómában ugyanis csak így vélték elérhetőnek, hogy elejét vegyék a kommunista párt- és kormány-szervek vélt vagy valós megosztási kísérleteinek.¹⁰⁶ A pápa így még akkor is kiállt a

99 Riccardi, 1992. 156. Lásd még: Gallagher, 2003. 133–137.

100 Coppa, 2003. 58.; Stehle, 1975. 302.; Kent, 2002. 232–233., 249.; Pastorelli, 2013. 59–60.; Hrabovec, 2018b. 73.

101 Stehle, 1975. 299.

102 Jean Bourdeillette francia szentszéki ügyvivő jelentése. Róma, 1948. szeptember 20. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège 1944–1955, dossier 10, 63–65.

103 Luxmoore–Babiuch, 1999. 62–69.

104 Cywiński, 2005. 361.; Kent, 2002. 173., 230.; Chenux, 2009. 157.

105 Stehle, 1975. 280–281.; Kent, 2002. 122.

106 Riccardi, 1992. 116.; Kent, 2002. 119.

helyi egyház első számú vezetője mellett, amikor – mint például Mindszenty esetében – nem helyeselte maradéktalanul annak magatartását.¹⁰⁷ A XII. Piusz ideológiai alapú, differenciálatlan szentszéki keleti politikájáról alkotott kép talán leginkább az 1950-es évek gyakorlatából általánosít. A korábbi, decentralizált irányítást és kivárára építő stratégiát¹⁰⁸ ekkor már valóban központosított, határozott, egységes vezetési modell váltotta fel.¹⁰⁹

XII. Piusz keleti politikájával kapcsolatban az elszalasztott lehetőségek szempontja nemcsak az 1945 utáni első években merül fel, hanem az 1950-es években, különösen a Sztálin halála utáni enyhülés időszakában is. Alapvető konszenzus van kialakulóban azt illetően, hogy a Szentszék keleti politikáját a kommunizmussal való együttműködést tiltó 1949-es dekrétumot követően sem a teljes elzárkózás jellemezte. A diplomáciai források adataira támaszkodó szakirodalom lényegében úgy ítéli meg, hogy a vatikáni politikában továbbra is az a kettős szempontrendszer érvényesült, amelyről Montini 1947 júliusában a következőket mondta Jacques Maritain francia szentszéki követnek: „A pápaság tevékenysége egyrészt lelki síkon valósul meg – és itt a Szentszéknek a marxista ateizmussal és a dialektikus materializmussal szembeni álláspontja jelenleg is az, és az is marad, ami mindig is volt. Másrészt a nemzetek e világi politikájának síkján – és itt [a Szentszék] gyakorlati sakktablán játszik, ahol nem tiszta eszmékkel és absztrakt rendszerekkel van dolga, hanem a történelmi realitáshoz kötött népekkel és államokkal, és ahol az érdekellentétek és törekvések megoldását kizárólag békében, és nem háborúban kell keresni.”¹¹⁰

Andrea Riccardi és Philippe Chenaux elemzése szerint a két eltérő sík szempontjai aszerint jelennek meg XII. Piusz keleti politikájában, hogy a római kúrián belüli két fő áramlat – a szovjet blokkal való mindenfajta megegyezést ellenző atlantista vagy a Szentszék semlegességét előtérbe helyező, megállapodásra nyitottabb – közül éppen melyiknek a befolyása érvényesült jobban.¹¹¹ Néhány 1951-ben tett gesztus mellett¹¹² az utóbbi irányzat hatásaként értékelhető, hogy 1952-ben – mivel a kommunista kormányzatok egyáltalán nem látszottak nyitottnak a párbeszédre – XII. Piusz enciklikákban és apostoli körlevelekben közvetlenül fordult a szovjet blokk népeihez. Ezen 1952 első felében kiadott enciklikák sorában kiemelkedő szerepet töltött be a talán Montini sugalmazására,¹¹³ július 7-én közzétett *Carissimis Russiae populis* [Ad universos Russiae populos] kezdetű apostoli levél, amelyben a pápa a békés egymás mellett élés – és az ezt biztosító bármilyen megegyezés – feltételeként az alapvető emberi jogok tiszteletben tartását, különösen a vallásüldözés megszüntetését és a lelkiismereti szabadság, valamint a szabad vallás-

107 Riccardi, 1992. 114–115.; Balogh, 2015. 567.; Ickx–Keresztes–Somorjai, 2020. 36.

108 Riccardi, 1992. 116–117.

109 Uo. 159.

110 Jacques Maritain szentszéki francia követ jelentése. Róma, 1947. július 10. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège (1944–1955), vol. 9. 114. A szó szerinti idézés nélkül ezt az értelmezési keretet használja több helyen Chenaux és Riccardi. Például: Chenaux, 2009. 150–163., 204–230.; Riccardi, 1992. 123–124.

111 Chenaux, 2009. 218.

112 Chenaux, 1990. 281.

113 Chenaux, 2009. 218.

gyakorlás engedélyezését nevezte meg. Róma óvatos nyitása mindazonáltal a Szovjetunióban nem talált pozitív visszhangra.¹¹⁴

Egészen új helyzet állt elő 1956 folyamán, amikor immár a Szovjetunió részéről érkeztek egyre sűrűbben közeledési szándékra utaló gesztusok és tapogatózások: Alekszandr Bogomolov római szovjet követ látogatása Giorgio La Pira firenzei polgármesternél 1956. április 15-én,¹¹⁵ a Giuseppe Siri genovai érseknek jelzett szovjet együttműködési szándék a Szentszékkal,¹¹⁶ vagy éppen Dimitrij Pogidajev új szovjet ügyvivő udvariassági látogatása a Szentszék olaszországi nunciánál.¹¹⁷ A Szentszék által a szovjet közeledésre adandó reakcióról bizonytalanság okát Chenuaux változatlanul az intranzigens és posszibilista kúriai irányzat közötti küzdelemmel magyarázza, valamint azzal, hogy XII. Piusz kommunizmussal szemben bizalmatlan lelkipásztori és kibontakozást kereső diplomata énje küzdött egymással.¹¹⁸

A diplomáciai források ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy a posszibilista nézeteket képviselő Államtitkárságon belül is – információhiányból fakadó – tanácsstalanság volt azt illetően, mennyire tekinthető őszintének a szovjet közeledési szándék. Az 1945 előtti és utáni történelmi tapasztalatok alapján ugyanis komolyan tartottak attól, hogy Moszkva részéről csupán taktikai lépésről van szó. Egyúttal az is aggodalomra adott okot, hogy bár a szovjetek ugyanazokat a szavakat használták, mint az egyházi megnyilatkozások (elkötelezettség, szabadság, béke stb.), ezeken mást értettek. Ahogyan egy magas rangú prelátus fogalmazott Giorgio Mameli szentszéki olasz követnek: „Nem egy nyelvet beszélünk; attól kell tartanunk, hogy megszegik a szerződéseket, miként Hitler tette a konkordátummal.”¹¹⁹ Mindezek alapján XII. Piusz ismét várakozó álláspontot foglalt el, de bizonyos feltételek mellett 1956 nyarán nem zárta ki teljesen a közeledés lehetőségét. Ennek oka az volt, hogy bármennyire bizalmatlan volt is a szovjetek iránt, azt sem kívánta kockáztatni, hogy elszalasztja annak lehetőségét, hogy valóban könnyítsen a vasfüggönyön túli egyházak helyzetén. A jól tájékozott Mameli 1956 nyarán mindenesetre úgy látta, hogy elméleti síkon biztosan nem fog meghátrálni az egyház, de – az alapelvek vitatása nélkül – a gyakorlatban kész lesz a közeledésre.¹²⁰

Széles körű az egyetértés azt illetően, hogy az 1956-os forradalom leverése fontos szerepet játszott abban, hogy XII. Piusz pápaságának utolsó két évében ismét a merevebb álláspont dominált. XII. Piusz ugyanis a magyar fordalomban megfelelő alkalmat látott arra, hogy a Szovjetunió bizonyítja közeledési szándékának őszinteségét. A forradalom vérbe fojtása ellenben azt látszott igazolni, hogy Moszkva közeledési kísérletei nem voltak többek taktikai és propagandaeszköznél.

114 Riccardi, 1992. 140. Ennek mindenesetre ellentmond Matteo Luigi Napolitano friss kutatásokon alapuló állítása, miszerint Sztálin 1952-ben diplomáciai kapcsolatra akart lépni a Szentszékkal. Vö. Tornielli, 2018.

115 Chenuaux, 1990. 312–314.

116 Lai, 1993, 112–138.

117 Chenuaux, 1990. 233.

118 Chenuaux, 2009. 229.

119 Francesco Giorgio Mameli szentszéki olasz követ jelentése. Róma, 1956. május 26. ASMAE, Affari Politici (1950–1957), Santa Sede, b. 1671.

120 Uo.

Az is nyilvánvalónak látszik azonban, hogy az intranzigens álláspont ismételt előtérbe kerülése most sem jelentett teljes elzárkózást. Ekként értékelhető például, hogy a Nixon alelnöknek adott pápai audiencia alkalmából 1957. március 17-én a *L'Osservatore Romano* publikálta Eisenhower elnök üzenetét, amelyben tulajdonképpen már a békés egymás mellett élés programja fogalmazódott meg.¹²¹ Ugyancsak erre utal, hogy 1957 májusában XII. Piusz fenntartásai ellenére jóváhagyta, vagy legalábbis tudomásul vette Wyszyński külön utas politikáját Lengyelországban.¹²² Végül, a nagyobb rugalmasságot biztosító alternatív kapcsolattartási csatornák közül azok is tovább működtek, amelyek léte a nagyobb nyilvánosság előtt titokban maradt. Míg például Giorgio La Pira firenzei polgármesternek a hallgatóságos szentszéki jóváhagyással 1952-től rendezett, dialógust szolgáló, nagy nyilvánosságot kapó találkozót a Vatikán nem engedte megszervezni, a szovjetek részéről már 1956 tavaszán megkeresett genovai érsek, Giuseppe Siri közvetett kapcsolata a szovjetekkel egészen 1958-ig fennmaradt, és az sem zárható ki, hogy a pápa magán titkárához, Robert Leiberhez, illetve a Gregoriana jezsuitáihoz kapcsolódó körökben ismét mérlegelni kezdték egy nyitottabb keleti politika elvi lehetőségét.¹²³

Hidegháborús uszító?

XII. Piusz keleti politikájával kapcsolatban ismételten felmerül a kérdés, vajon mennyiben felelt meg a szentszéki diplomácia hagyományos pártatlanságának. A korabeli szovjet propaganda hamar megalkotta az amerikai érdekek szolgálatában álló Vatikán képét, így a szentszéki pártatlanság kérdése a szakirodalomban is elsősorban a két szuperhatalomhoz való viszony kiegyensúlyozottságának kérdéseként merül fel. Vajon mennyire sikerült XII. Piusznak felülemelkedni azon, hogy az ideológiai ellenfelet jelentő Szovjetunióval szemben az Egyesült Államokat tekintse a Szentszék természetes szövetségésének?

Miként a *Religion and the Cold War* című tanulmánykötetbe írott bevezetőjében Diane Kirby is rámutatott, az egyes szerzők igen eltérően ítélik meg az Egyesült Államok és a Szentszék közötti, a második világháború után a hagyományos pártatlanságra leginkább veszélyt jelentő viszonyt.¹²⁴ Az egyik végponton az az álláspont áll, amely szerint a Szentszék XII. Piusz egész pápasága alatt egyoldalú nyugati elköteleződéssel vádolható. Implicit módon ezt képviseli például Hansjakob Stehle, amikor a hidegháború kirobbanásáért az Egyesült Államok és XII. Piusz politikáját teszi felelőssé, amelyre a Szovjetunió is megszámolt válaszul, ¹²⁵ és a pápa 1956. karácsonyi rádióbeszédét is a nyugati szövetségi rendszerrel való egyértelmű azonosulás manifesztációjaként értékeli.¹²⁶

121 Roland de Magerie francia szentszéki követ jelentése. Róma, 1957. március 22. AMAE, Europe (1944–1960), Saint Siège (1956–1960), vol. 59. 206–209.

122 Stehle, 1975. 330–332.; Trasatti, 1993. 181.; Pastorelli, 2013. 71–72.

123 Lai, 1993. 112–138.; Riccardi, 1992. 177–178.

124 Kirby, 2003b. 11–15.

125 Stehle, 1975. 278–279.

126 Uo. 329.

Egy további álláspont fokozatos távolodásként írja le a szentszéki-amerikai viszonyt. Ezt képviseli például Frank J. Coppa, aki szerint a pápa már 1944-es karácsonyi rádióbeszédében feladta a Szentszék pártatlanságát, amennyiben a valamennyi kormányformát elfogadhatónak tartó hagyományos tanítással szakítva egyértelműen a demokráciát nevezte a katolikus társadalmi tanításnak leginkább megfelelő kormányformának.¹²⁷ Coppa narratívája szerint a Szentszék ezzel már akkor a Nyugat mellett köteleződött el, amikor az Egyesült Államok még a Szovjetunióval való együttműködést kívánta fenntartani, és a kommunizmus elleni kampány meghirdetésével utóbb XII. Piusz is aktívan hozzájárult a hidegháború kibontásához.¹²⁸ Ezt követően, a szovjet expanziótól való félelem miatt a Szentszék évekig sikertelenül kísérelt meg a nyugati bloktól távolságot tartani.¹²⁹ Változás csak Sztálin halála után következett be: miközben XII. Piusz „támogatta az európaiak és az amerikaiak erőfeszítéseit a kommunizmus előretörésével szemben, felismerte a hidegháború és a félelemben való koegzisztencia eluralkodásának veszélyét”,¹³⁰ és 1955-ös karácsonyi rádióbeszédében lényegében fegyverszüneti javaslatot fogalmazott meg a hidegháborúban. Coppa szerint tehát a béke ügyének felértékelődése vezette XII. Piuszt ismét vissza a pártatlan hagyományhoz.¹³¹ A jugoszláviai eseményeket elemezve ugyancsak fokozatos távolodásként mutatja be a szentszéki-amerikai viszonyt Charles Gallagher. Szerinte a második világháború végétől tapasztalható szoros együttműködés lazulása azonban már korábban végbement: az először Alojzije Stepinac perének megítélésében jelentkező divergencia a Sztálin és Tito közötti 1948-as szakadás nyomán vált teljessé.¹³²

A Szentszék és az Egyesült Államok közötti kapcsolatokat csupán az 1950-es évek elejéig nyomon kísérő Diane Kirby és Di Nolfo ezzel szemben azt az álláspontot képviseli, hogy a két fél együttműködése – a Szentszék nyugati hatalmi rendszerekhez kötődése – lényegében az amerikai Közép-Európa-politika változását követte: ahogy az USA fokozatosan szembefordult a Szovjetunióval, úgy vált 1947-től a két fél közötti együttműködés mind szorosabbá.¹³³ Ezzel együtt Kirby a Szentszék pártatlanságra törekvésének jeleként és az együttműködés mélységének korlátjaként értékeli, hogy a Truman által tervezett kommunizmus elleni szellemi keresztes hadjárat meghirdetése XII. Piusz számára nem volt elfogadható.

Peter C. Kent – kötetének címében is megfogalmazott – tézise az itt bemutatott álláspontokkal szemben az, hogy a látszat ellenére legfeljebb a Szovjetunió perspektívájából állt a pápa és az Egyesült Államok egy oldalon: XII. Piusz valójában egyedül, tényleges amerikai támogatás nélkül folytatta kommunistaellenes hidegháborúját. Kent számba veszi ugyan mindazokat a szentszéki lépéseket, amelyek arról tanúskodnak, hogy a Vatikán a katolicizmus érdekeinek szolgálatába kívánta

127 Coppa, 2003. 54.

128 Uo. 50.

129 Uo. 56.

130 Uo. 60.

131 Uo. 63.

132 Gallagher, 2003. 133–137.

133 Kirby, 2003a. 80., 86.; Di Nolfo, 2003. 103.

állítani az USA megnövekedett nemzetközi súlyát (például amikor egyre több amerikai állampolgárt vont be az Államtitkárság és a szentszéki diplomácia munkatársai közé, vagy XII. Piusz ismételten tervbe vette Francis Spellman bíboros államtitkári kinevezését),¹³⁴ de emellett érvel, hogy egyedül az 1948-as olaszországi választások esetében érhető tetten tényleges együttműködés. Jóllehet 1948 júniusára „a Vatikán elfogadta, hogy helye a kommunista blokkal szemben álló amerikaiak oldalán van”,¹³⁵ Washington és a Vatikán érdekei hamarosan „látványosan szétváltak”.¹³⁶ Az amerikai kutató tehát implicite azt állítja, hogy az 1948-as évet leszámítva – politikai értelemben – tévedés XII. Piuszt pártatlanságát elvitatni. Sőt a pápa az 1950-es évek közepére felismerte, hogy alapvető fontosságú az európai nemzetek integrációja révén kizárni a Szovjetunió – és egyúttal az Egyesült Államok – Európától idegen kultúrájának és értékrendjének befolyását.¹³⁷

A legkevésbé sematikus álláspontot Philippe Chenaux képviseli, aki ugyan elismeri, hogy a Szentszék és az Egyesült Államok között alapvető érdek- és érték-közösség állt fenn, egyúttal azonban hangsúlyozza, hogy XII. Piusz magatartását ennek ellenére mindvégig az USA-val szembeni távolságtartás igénye jellemezte. Következésképpen a célok konvergenciája ellenére sem beszélhetünk feltétel nélküli azonosulásról.¹³⁸ A mind erősebbé váló keleti vallásüldözés ugyan egyre inkább a Nyugat mellé állította a Szentszékét, a pártatlanságra törekvés azonban ebben az időszakban is jelen volt: például a *L'Osservatore Romano*-ban 1947 nyarán a koegzisztencia lehetőségét taglaló cikksorozatban, az 1947-es karácsonyi beszédben, vagy éppen az 1948 januárjában a nunciusoknak küldött instrukcióban, amely elhatárolódott a kommunizmus elleni keresztes hadjárat tervétől.¹³⁹ Chenaux egyúttal rámutat, hogy ezt a folyamatos pártatlanságra törekvést a kortársak és az utókor csak akkor érzékelték igazán, amikor Sztálin halála után a Kreml számára is potenciális partnerré vált a Szentszék a kelet-nyugati enyhülés és a békés egymás mellett élés megvalósításában, és ezért Moszkva is érdekeltté vált a közeledésre nyitott kúriai irányzatok bátorításában.¹⁴⁰ Chenaux álláspontjához hasonlóan a *Vatican and the Red Flag* című kötet szerzői szintén azt hangsúlyozzák, hogy XII. Piusz a Szentszékét mindvégig a kelet-nyugati megosztottság felett álló spirituális hatalomnak kívánta megőrizni, de „még nem találta meg a megfelelő utat ennek eléréséhez”.¹⁴¹

A fentiek alapján fontos különbséget tenni a Szentszék pártatlanságra törekvése és annak percepciója között. Míg a külső percepciót illetően eddig is rendelkezésre álltak a legfontosabb források, a Szentszék szándékaira és álláspontjának alakulására vonatkozó, jobbra hivatalos pápai megnyilatkozásokból és közvetett, diplomáciai kútfőkből származó ismereteinket jelentős mértékben gazdagíthatják

134 Kent, 2002. 65., 94–95.

135 Uo. 202.

136 Uo. 220.

137 Kent, 2003. 69.

138 Chenaux, 2009. 155., 150., 150–158.

139 Chenaux, 1990. 31–32.; Instructions diffusées par la Secreteriaie du Vatican aux nonces. Párizs, 1948. január 7. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège (1944–1955), vol. 9. 218–219.

140 Chenaux, 2009. 218.

141 Luxmoore–Babiuch, 1999. 96.

az újonnan kutathatóvá vált vatikáni levéltári dokumentumok. Egyfelől a szentszéki politikát alakító különféle kúriai irányzatok befolyását, továbbá a vatikáni döntéshozatali folyamatok mögött álló információkat és dinamikát illetően várhatunk új eredményeket. A kutatás számára megnyíló dokumentumok másfelől abban segíthetnek, hogy jobban megértsük a XII. Piusz keleti politikájára jellemző kettősséget; pontosabban világosabban meg tudjuk különböztetni annak két síkját, amelyek ugyanakkor nem voltak egymástól függetlenek. A „diplomata és lelkipásztor”¹⁴² XII. Piusz számára szellemi-spirituális téren elfogadhatatlan volt a pártatlanság: itt az abszolút igazság védelmét és képviselését tekintette a pápa elsődleges feladatának. Ezzel együtt a Szentszék lelkipásztori célú diplomáciai hagyománya értelmében kötelességének tartotta, hogy a nehéz helyzetbe került katolikus közösségek érdekében keresse az egyházüldöző hatalommal való megegyezés lehetőségét, amire csak a két nagyhatalom felett álló, pártatlan tényezőként lehetett lehetőség.

XII. Piusz – diplomáciai-politikai síkon való – pártatlanságra törekvésének azonban nemcsak ez a lelkipásztori szükségszerűség volt a mozgatórugója, hanem (ugyancsak a szentszéki diplomácia hagyományai értelmében) a béke megőrzésének, a konfliktusok békés rendezésének a szándéka is. A kibontakozó hidegháborúban tehát a fegyverkezési verseny és a tényleges háború kirobbantásának veszélye is fontos indítéka volt XII. Piusz pártatlanságra törekvésének. Ennek következtében került egyre inkább megnyilatkozásainak középpontjába a békés koegzisztencia, amely egyúttal szorosan összekapcsolta pápaságának lelkipásztori-spirituális és diplomáciai-politikai dimenzióját. Miként már pápai jelmondatában – *opus iustitiae pax* – világossá tette, XII. Piusz számára ugyanis az – üldözött keresztények számára is megoldást hozó – igazi béke előfeltétele az (abszolút) igazság elfogadása volt, ami a gyakorlatban az alapvető szabadságjogok biztosítását (is) jelentette.

XII. Piusz pártatlanságával szorosan összefüggő kérdés, vajon joggal lehet-e őt „hidegháborús uszítónak” nevezni, azaz megnyilatkozásai és politikai döntései mennyiben járultak hozzá a hidegháború kirobbantásához? Az Egyesült Államok esetében sem egységes a történészszakma abban, vajon az USA kelet-európai imperialista céljai, vagy éppen túl erőszakos beavatkozása vezetett-e ahhoz, hogy Sztálin teljesen uralma alá vonta a Szovjetunió nyugati határait övező országokat, miként azt a baloldali amerikai történétírák, illetve Geir Lunestad állítja. Vagy pedig ellenkezőleg: a szovjet dominancia biztonsági kihívást jelentő kiterjesztése nyomán döntött Truman végleg a konfrontáció vállalása mellett.¹⁴³ Ugyanígy XII. Piusz keleti politikájának megítélése is vitatott. Miként láttuk, vannak, akik úgy látják: a Szentszék komoly felelősséget visel a hidegháború kirobbantásáért,¹⁴⁴ mások viszont egyenesen azt állítják: ugyan a Vatikán hozzájárult a hidegháború ideológiai retorikájához, az események alakulására kevés befolyással bírt.¹⁴⁵

A kérdés végérvényes eldöntésének szándéka nélkül, tanulságos lehet az események kronológiájának, dinamikájának és a fordulópontot jelentő kulcs-

142 Vö. Chenu, 2003.

143 Vö. Lundestad, 1978. 80.; Kenez, 2009; Borhi, 2015. 107–108.

144 Stehle, 1975. 278–279.; Coppa, 2003. 50.

145 Kent, 2002; Kent, 2003. 67–75.

eseményeknek vázlatos számbavétele. XII. Piusz pápaságának második világháború utáni éveit illetően négy nagyobb szakaszt különíthetünk el. Az első években a kommunizmus tanainak elítélése és az egyházat ért támadások elleni tiltakozások ellenére a Szentszék nem zárta ki teljesen egy megegyezés lehetőségét, és a – már folyó – „hidegháborúba csak 1948–1949-ben lépett be”.¹⁴⁶ Míg Kelet-Közép-Európa vonatkozásában politikatörténeti szempontból az 1948. februári prágai puccsot szokás a hidegháború szimbolikus fordulópontjának tekinteni, az egyháztörténetben ilyen jelképes eseményre csak egy évvel később került sor: a szentszéki keleti politika az 1948-ban immár a latin rítusú katolikus egyházzal szemben is nyíltan megindított átfogó támadás után XII. Piusznak 1949. február 20-án Mindszenty bíboros letartóztatására és elítélésére a Szent Péter téren adott válaszával lépett új szakaszba.¹⁴⁷ Ez pedig arra utal, hogy a hidegháború kezdetén a Szentszék inkább csak követte az eseményeket, semmint aktívan alakította és befolyásolta azokat. A merev elzárkózás feladását jelentő újabb fordulat tekintetében ellenben Róma megelőzte a nagyhatalmakat: míg politikai-diplomáciai téren a *détente* csak Sztálin halálát követően indult meg, XII. Piusz lelkipásztori levelei és enciklikái már 1952-től nyitottak a megegyezés felé, még ha a gyakorlatban a Szentszék a kivárás politikáját folytatta is.

Újabb fordulópontot az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc leverése hozott, ám tanulsága más volt a nagyhatalmi logikát követő Egyesült Államok és a lelkipásztori szempontú diplomáciát folytató XII. Piusz számára. Míg az USA számára a magyar 1956 a hidegháborús politika kudarcát jelezte, és a külpolitikai célok és eszközök újraértékelését, a „rab népek felszabadítása helyett” a szovjet zónán belüli relatív autonómiájuk növelésének programját eredményezte, XII. Piusz szemében a magyar forradalom leverése éppen azt a korábbi félelmet igazolta, miszerint a Szovjetunió közeledésre utaló lépései csupán taktikai és propagandacélokat szolgáló eszközök voltak. A forradalom vérbe fojtásának és az azt követő megtorlásoknak tapasztalata így XII. Piusz megnyilatkozásaiban a keményebb hangnemhez való visszatérést, a megegyezés lehetőségének kizárását, az antikommunista (szellemi) egységfront szorgalmazását és a Szentszék hivatalos politikájában a további szovjet közeledések előli ismételt elzárkózást eredményezte.¹⁴⁸ Néhány – kúrián kívüli – csatorna ugyan megmaradt, és arra is utalnak adatok, hogy a jezsuita körökben új, a kommunizmus „Sturm und Drang” periódusának végével számoló stratégiák körvonalazódtak,¹⁴⁹ az Egyesült Államok politikájához hasonló pragmatikus fordulatra ismét késéssel, csak XXIII. János pápa idején került sor. Elődjével szemben az új pápa számára ugyanis az „idők jelei”, és benne az 1956-os forradalom tapasztalata, azzal a tanulással jártak, hogy az egyháznak a kommunista rendszerek hosszú távú fennmaradásával kell számolnia, és ilyen kérések között kell lehetőség szerint biztosítani a keleti blokkban élő katolikusok lelkipásztori ellátását. Fokozatosan szakított tehát a korábbi szentszéki politikával, amely

146 Chenux, 1990. 279.

147 Stehle, 1975. 298–299.; Riccardi, 1992. 111–112.; Chenux, 1990. 42., 279.; Kent, 2002. 237–238.

148 Fejérdy, 2017. 131.

149 Riccardi, 1992. 177–178.

arra irányult, hogy a katolikus egyház számára a térségben kivívja a teljes szabadságot, és – az Egyesült Államokhoz hasonlóan – a *status quo* gyökeres megváltoztatása helyett kész volt tudomásul venni a kommunista kormányok egyházat ellenőrző és befolyásoló szerepét, és egyedül a részeredmények elérését tartotta észszerű célkitűzésnek.¹⁵⁰

Nem csupán a Szentszék és az Egyesült Államok 1945 utáni európai keleti politikájának – fáziseltolódással jelentkező – dinamikája közötti hasonlóság kelti azt a látszatot, hogy XII. Piusz a Nyugat oldalán köteleződött el. A Vatikán nyugati irányú elfogultságának – fent már említett – percepcióját erősíti az is, hogy a keleti politika mindkét szereplő esetében egyszerre folytatódott egy látható és egy láthatatlan síkon. A korabeli szemlélő ezekből viszont csak a látható: ideológiai szintet érintő retorikai-propagandisztikus dimenziót érzékelte, amelyben a közös keresztény nyelvezetnek köszönhetően számos párhuzam és azonosság volt felfedezhető. A hasonló megnyilatkozásokkal párhuzamosan – jórészt titokban, a színpalak mögött – folytatott diplomáciai-politikai gyakorlat közötti ellentétet viszont nem lehetett észlelni. Miként láttuk, a hidegháború 1956-ig tartó éveiben az Egyesült Államok politikáját a szatellitállamok destabilizálásának igénye uralta, ami jelentős részben titkosszolgálati akciókban öltött testet. Ugyancsak láthatatlan volt a közvélemény számára a Szentszék politikájának az a gyakorlati dimenziója, amely a titkos vagy alternatív diplomácia eszközeivel kereste a békés megoldás vagy megegyezés lehetőségét a katolikus közösségek érdekeinek védelmében. A Szentszék lelkipásztori célú diplomáciájának és az Egyesült Államok nagyhatalmi politikájának logikája közötti különbségen alapuló alapvető ellentétből a felszínen legfeljebb annyi jelentkezett, hogy XII. Piusz ismétellen ellenállt annak, hogy áldását adja egy kommunista-ellenes kereszties hadjáratra, netán részt vegyen benne.

Összegzés

XII. Piusz pápaságának 1945 utáni időszakát tárgyaló vázlatos historiográfiai áttekintésünk alapján – az egyes kérdések vizsgálata során fentebb már megfogalmazott szempontokon túl – néhány átfogó tanulságot is leszűrhetünk. A szentszéki források kutathatóvá válásának evidens következménye, hogy egyrészt a kutatás által korábban feltett kérdésekre adott válaszok újabb szempontokkal egészülhetnek ki, másrészt új kérdések megfogalmazása is lehetővé válik. A jövőbeli kutatások eredményeképpen így például választ kaphatunk arra: milyen információk alapján, milyen szempontok mérlegelésével és milyen döntéshozatali mechanizmusok keretében alakult a Szentszék keleti politikája? A döntéshozatalra milyen befolyást gyakoroltak a különféle kúriai irányzatok, illetve maga a pápa? Milyen viszonyban álltak egymással a kommunizmus és a katolicizmus közötti ideológiai ellentét és a Szentszék gyakorlati diplomáciai-politikai lépései? Hogyan viszonyult egymáshoz XII. Piusz párbeszédre nyitott diplomáciai útkeresése és a történelmi események

150 Fejérdy, 2017. 138–139.

transzcendens szempontú teológiai-lelkipásztori olvasata? A vasfüggöny mögött élő egyház szempontjából mely problémák megoldását tekintette a Szentszék elsődleges fontosságúnak, és változtak-e idővel ezek a prioritások? Mennyire kezelte Róma egységesen a szovjet blokkban élő katolikusok ügyét, illetve mennyire volt jellemző döntéseire a helyi sajátosságok figyelembevétele? Miként befolyásolta a Szentszék stratégiáit a nemzetközi politikai viszonyok változása? A hidegháború belső dinamikáját illetően játszott-e valamiben a Szentszék kezdeményező szerepet, vagy inkább az eseményeket és az euroatlanti állásfoglalásokat követő magatartás volt rá jellemző? Milyen szerepet játszott az 1956-os forradalom tapasztalata a szentszéki keleti politika alakulásában és ennek megváltozása mennyiben követte az Egyesült Államok Kelet-Közép-Európa-politikájának új irányelveit? XII. Piusz és utódai pápasága között a kontinuitás vagy a diszkontinuitás az erősebb?

Az ilyen és hasonló kérdések megválaszolása mellett a szentszéki források a XII. Piusz pápaságára vonatkozó historiográfiában tapasztalható aránytalanságokat is segítenek kiküszöbölni. Nemcsak azzal, hogy az 1945 előtti kutatási fókusz mellett nagyobb szerepet kaphat a Pacelli-pápaság második szakaszának vizsgálata, hanem egyúttal azzal is, hogy ezen második periódusra jellemző hangsúlyok is kiegyensúlyozottabbá válnak. A részben a forrásadottságok miatt jelentős mértékben az 1945 és 1950 közötti évekre összpontosító kutatás mellett az új források a pápaság 1950-es éveit is mélyebben megismerhetővé és alaposabban feltárhatóvá teszik.

Vázlatos historiográfiai áttekintésünk továbbá arra is rámutat, hogy XII. Piusz legtöbbször túl intranzigensnek tekintett keleti politikája önmagában nem, csak egész pápaságának összefüggésében értékelhető. A nemzetiszocializmussal szembeni küzdelem során szerzett tapasztalatok ugyanis mindenképpen fontos referenciát jelentettek Pacelli pápa számára a kommunizmussal szembeni helyes stratégia keresése során. A kutatásnak így például fontos feladata lesz tisztázni az 1945 előtti „hallgatás” és az 1945 utáni nyílt elítélő nyilatkozatok választása közötti vélt vagy valós ellentmondás okait. Ugyancsak nyitott kérdés: vajon az 1933-as német birodalmi konkordátum Hitler általi ismételt megszegése mennyiben befolyásolta XII. Piusznak a diplomáciai eszközökbe és a nemzetközi megállapodások hatékonyságába vetett bizalmát? Milyen szerepet játszott ez a negatív tapasztalat a Szovjetunióval vagy a szovjet blokk kormányaival *modus vivendi* megkötésére elvi szinten nyitott pápa gyakorlati óvatosságában? Meg kellene vizsgálni azt is: vajon a Szentszéknek közvetlenül a második világháború után tanúsított párbeszédkézsége elsősorban a kommunista rendszerek ellenérdekeltsége miatt nem járt eredménnyel, vagy már ekkor az a dilemma akadályozta a tárgyalásokat, hogy Róma – egyébként a *modus vivendit* szorgalmazó helyi egyházi vezetőkhez hasonlóan – legfeljebb időnyerésre alkalmas eszközt látott egy megegyezésben, amely így inkább a kiépülő kommunista rendszer hatalmának legitimálását szolgálja, semmint a katolikus közösségek helyzetének javítását? Fontos kérdés ebből a szempontból az is: vajon az 1945 utáni első években XII. Piusz még úgy tekintett-e Kelet-Közép-Európára, mint amelynek jövőbeli sorsa még nem dőlt el véglegesen, vagy éppenséggel tisztában volt a felszín alatt kezdettől fogva szisztematikusan elindított szovjetizálási folyamattal, amit a legfrissebb kutatások mind meggyőzőbben igazolnak?

Végül, de nem utolsósorban vázlatos áttekintésünk fontos tanulsága, hogy XII. Piusz keleti politikájának árnyalt bemutatásához a most kutathatóvá vált szentszéki források sem elegendőek önmagukban. Az események pontos rekonstruálásához és az összefüggések mélyebb megértéséhez elengedhetetlen a helyi – egyházi és állami – források kiaknázása. Akár a két centrum, a Vatikán és a Kreml viszonyát, akár Róma és a „perifériák” (azaz a szovjet blokk államai) közötti kapcsolatok történetét tekintve a vatikáni keleti politika általános vonásait és államonként eltérő sajátosságait csak akkor lehet kellő árnyaltsággal bemutatni, ha nemcsak a bipoláris világ nagyhatalmi erőterében vizsgáljuk a folyamatokat, hanem az egyes államok belső hatalmi viszonyainak és egyházpolitikájának alakulását is számba vesszük. A helyi források nyelvi sokszínűsége miatt ez viszont csak a térség kutatóinak bevonásával és a sok tekintetben még mindig párhuzamos nyugati és kelet-közép-európai historiográfiák eredményeinek integrálásával lehetséges.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

AMAE

Archives du ministère des Affaires étrangères (Párizs)

ASMAE

Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (Róma)

2. Kiadott források és szakirodalom

ADSS

1969–1981 *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*. Vol. 5. *Le Saint Siège et la guerre mondiale Juillet 1941 – Octobre 1942*. Vol. 11. *Le Saint Siège et la guerre mondiale Janvier 1944 – Mai 1945*. Ed. par Blet, Pierre – Graham, Robert A. – Martini, Angelo – Schneider, Burckhardt. Città del Vaticano, 1969, 1981.

Balogh

2002 Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. Bp., 2002. (Élet-kép sorozat.)

2012a Balogh Margit: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiasco. Hitoktatási küzdelem és körülményei, 1946–1947. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 24. (2012) 3–4. sz. 109–119.

2012b Balogh Margit: Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben. In: *Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok.) Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. Szerk.: Tusor Péter. Bp.–Róma, 2012. 367–410.

2015 Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. Bp., 2015.

Borhi

2015 Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Bp., 2015.

Chenau

1990 Chenau, Philippe: *Une Europe vaticane? Entre le plan Marshall et les traités de Rome*. Bruxelles, 1990.

2003 Chenau, Philippe: *Pie XII. Diplomate et pasteur*. Paris, 2003.

2009 Chenaux, Philippe: *L'Église catholique et le communisme en Europe (1917–1989). De Lénine à Jean-Paul II.* Paris, 2009.

Coppa

2003 Coppa, Frank J.: Pope Pius XII and the Cold War: The Post-war Confrontation between Catholicism and Communism. In: *Religion and the Cold War.* Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 50–66.

Cywiński

2005 Cywiński, Bohdan: *Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában.* II. köt. „...titeket is üldözni fognak” 1944–1958. Bp., 2005.

Di Nolfo

2003 Di Nolfo, Ennio: *Dear Pope, Vaticano e Stati Uniti. La corrispondenza segreta di Roosevelt e Truman con Papa Pacelli dalle carte di Myron Taylor.* Roma, 2003.

Dickinson

2003 Dickinson, Anna: Domestic and Foreign Policy Considerations and the Origins of Post-war Soviet Church–State Relations, 1941–6. In: *Religion and the Cold War.* Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 23–36.

Dudek–Gryz

2006 Dudek, Antoni – Gryz, Ryszard: *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989).* Kraków, 2006.

Falconi

1967 Falconi, Carlo: *The Popes in the Twentieth Century. From Pius X to John XXIII.* London, 1967.

Fattorini

1992 Fattorini, Emma: *Germania e Santa Sede. Le nunziature di Pacelli tra la Grande guerra e la Repubblica di Weimar.* Bologna, 1992.

Fejérdy

2013 Fejérdy, András: Introduzione. In: *La Chiesa cattolica dell'Europa centro-orientale di fronte al comunismo. Atteggiamenti, strategie, tattiche.* A cura di Fejérdy, András. Roma, 2013. 7–14.

2017 Fejérdy, András: Il 1956 come punto di svolta? La rivoluzione ungherese nella politica orientale della Santa Sede. In: *La rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia.* A cura di Fejérdy, András. Soveria Mannelli, 2017. 131–141.

2018 Fejérdy, András: Storia di un progetto abbandonato: la gerarchia cattolica clandestina in Ungheria. In: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965. Umlčaná cirkev a pápežská diplomacia 1945–1965.* A cura di Hrabovec, Emília – Brugnotto, Giuliano – Jurčaga, Peter. Città del Vaticano, 2018. 115–134.

FRUS

1969 *Foreign Relations of the United States, 1946.* Vol. VI. *Eastern Europe; The Soviet Union.* Eds.: Churchill, Rogers P. – Slany, William. Washington, 1969.

1990 *Foreign Relations of the United States, 1955–1957.* Vol. XXV. *Eastern Europe.* Eds.: Keefer, Edward C. – Landa, Ronald D. – Shaloff, Stanley. Washington, 1990.

Gallagher

2003 Gallagher, Charles R.: The United States and the Vatican in Yugoslavia, 1945–50. In: *Religion and the Cold War.* Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 117–144.

2008 Gallagher, Charles R.: *Vatican Secret Diplomacy: Joseph P. Hurley and Pope Pius XII.* New Haven, 2008.

Hrabovec

2018a Hrabovec, Emília: Introduzione al volume Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965. In: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965. Umlčaná cirkev a pápežská diplomacia 1945–1965*. A cura di Hrabovec, Emília – Brugnotto, Giuliano – Jurčaga, Peter. Città del Vaticano, 2018.

2018b Hrabovec, Emília: Santa Sede e Cecoslovacchia 1945–1965. In: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965. Umlčaná cirkev a pápežská diplomacia 1945–1965*. A cura di Hrabovec, Emília – Brugnotto, Giuliano – Jurčaga, Peter. Città del Vaticano, 2018. 53–92.

Ickx

2018 Ickx, Johan: L’Ostpolitik di Pio XII. Il «modus vivendi» proposto a Mosca 1946–1947. Il caso di padre Alessandro Töhötöm Nagy S.J. In: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965. Umlčaná cirkev a pápežská diplomacia 1945–1965*. A cura di Hrabovec, Emília – Brugnotto, Giuliano – Jurčaga, Peter. Città del Vaticano, 2018. 155–179.

Ickx–Keresztes–Somorjai

2020 *Scontrarsi o negoziare? Alternative dei Cattolici nel dopoguerra in Ungheria alla luce di alcuni documenti Vaticani. Ütközni vagy időt nyerni? Katolikus alternatívák 1945 után néhány vatikáni dokumentum fényében*. Szerk.: Ickx, Johan – Keresztes András – Somorjai Ádám. Bp., 2020.

Kálmán

2020 Kálmán Peregrin: *Mindszenty, Tomek, Barankovics. Arcvonások és fordulópontok a keleti politika világában*. Bp., 2020.

Kaplan

1993 Kaplan, Karel: *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953*. Brno, 1993.

Kenez

2009 Kenez, Peter: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1988*. Cambridge, 2009.

Kent

2002 Kent, Peter C.: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII. The Roman Catholic Church and the Division of Europe, 1943–1950*. Montreal–London–Ithaca, 2002.

2003 Kent, Peter C.: The Lonely Cold War of Pope Pius XII. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 67–76.

Kertész

1995 Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947. Oroszország és Nyugat között*. Bp., 1995.

Kirby

2003a Kirby, Dianne: Harry Truman’s Religious Legacy: The Holy Alliance, Containment and the Cold War. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 77–102.

2003b Kirby, Dianne: Religion and the Cold War – An Introduction. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 1–22.

Lai

1993 Lai, Benny: *Il papa non eletto. Giuseppe Siri, cardinale di Santa Romana Chiesa*. Roma–Bari, 1993.

Lundestad

1978 Lundestad, Geir: *The American Non-policy towards Eastern Europe, 1945–1947. Universalism in an Area Not of Essential Interest to the United States*. Tromsø–Oslo–Bergen, 1978.

Luxmoore–Babiuch

1999 Luxmoore, Jonathan – Babiuch, Jolanta: *The Vatican and the Red Flag. The Struggle for the Soul of Eastern Europe*. London–New York, 1999.

National Security Council Report

1950 National Security Council Report, NSC 68, 'United States Objectives and Programs for National Security', April 14, 1950. In: *History and Public Policy Program Digital Archive, US National Archives*. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116191> (letöltés: 2020. december 21.).

Pastorelli

2013 Pastorelli, Pietro: *La Santa Sede e l'Europa centro-orientale nella seconda metà del Novecento*. Soveria Mannelli, 2013.

Pollard

2003 Pollard, John: The Vatican, Italy and the Cold War. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 103–117.

Rétfalvi

2011 Rétfalvi Balázs: Czapik Gyula 1948-as római útja és az apostoli vizitáció ügye. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 12. (2011). 2. sz. 3–38.

Riccardi

1992 Riccardi, Andrea: *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*. Roma–Bari, 1992.

Roccucci

2011 Roccucci, Adriano: *Stalin e il patriarca. La Chiesa ortodossa e il potere sovietico*. Torino, 2011.

Šmid

2020 Šmid, Marek: *Mission: Apostolic Nuncio in Prague. Czechoslovakian–Vatican Diplomatic Relations between 1920 and 1950*. Prague, 2020.

Somorjai

2017 Somorjai, Ádám: La Chiesa cattolica e la difesa dell'Europa centro-orientale tra la Lepanto ungherese (Belgrado 1456) e il suo quinto centenario (Budapest 1956). In: *La rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*. A cura di Fejérdy, András. Soveria Mannelli, 2017. 145–156.

Stehle

1975 Stehle, Hansjakob: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. München–Zürich, 1975.

Stirk–Weigall

1999 *The Origins and Development of European Integration. A Reader and Commentary*. Eds.: Stirk, Peter M. R. – Weigall, David. London–New York, 1999.

Szabó

2003 Szabó, Csaba: *Die katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965*. München, 2003. (Studia Hungarica, 48.)

Sztálin

1946 Сталин, Иосиф Виссарионович: *Речь на предвыборном собрании избирателей сталинского избирательного округа г. Москвы*. Москва, 1946.

Tornielli

2018 Tornielli, Andrea: In piena Guerra Fredda Stalin chiese a Pio XII l'ambasciata in Vaticano. I colloqui segreti tra Urss e Santa Sede. In: *La Stampa*, 2018. május 22. <https://www.lastampa.it/vatican-insider/it/2018/05/22/news/in-piena-guerra-fredda-stalin-chiese-a-pio-xii-l-ambasciata-in-vaticano-1.34018268> (letöltés: 2020. december 13.).

Trasatti

1993 Trasatti, Sergio: *Vatican Kremlin. Les secrets d'un face-à-face*, Paris, 1993.

Valente

2020 Valente, Massimiliano: *L'Ostpolitik della Santa Sede e la Jugoslavia socialista*. Roma, 2020.

Vasile

2003 Vasile, Cristian: *Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*. Bucharest, 2003.

Vnuk

1998 Vnuk, František: *Dokumenty o postavení katolické církve na Slovensku v letech 1945–1948*. Martin, 1998.

Żaryn

1997 Żaryn, Jan: *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*. Warszawa, 1997.

2003 Żaryn, Jan: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*. Warszawa, 2003.

ANDRÁS FEJÉRDY

“THE EUROPEAN AGENCY OF AMERICAN INTERESTS”?

HISTORIOGRAPHICAL STATUS QUO OF PIUS XII'S EASTERN POLICY

This historiographical survey, focusing on the Ostpolitik of the Vatican after the Second World War and particularly its interaction with the policy of the United States towards Central and Eastern Europe, first summarises the changes and dynamics of the American policy between 1945 and 1958, then discusses various assessments of the Vatican's actions, arranged around three key concepts that are fundamental to an understanding of Pius XII's Ostpolitik. First of all, it examines questions associated with the concept of *intransigence*, that is how much the Vatican's Ostpolitik was guided by the pope's anti-communist principles and how these were manifested in practice. Second, it considers the historiographical treatment of problems centred around the concept of *pragmatism*, the extent to which Pius XII was able to conform to the Vatican's tradition of entering diplomatic dialogue with its opponents to serve the interests of the faithful. Thirdly, it examines the assessment of Pius XII's *impartiality*: what was more characteristic of Pius's papacy – an attempt, in the Vatican tradition, to stand above the opposition of the two Cold War blocs or a commitment to the US and the Western world? The investigation of these three themes attempts to derive the main lessons from the historiographical debates and to determine the areas that the newly-opened Vatican sources might qualify, alter or add to our knowledge of Pius XII's Ostpolitik.

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáján: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2021-es évfolyamának megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap